

Date of Publication 10th Posted on Every Month

એપ્રિલ : ૨૦૧૬

વર્ષ : ૧૦, અંક : ૧૦

₹ 20

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)

સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : १०

अप्रिल : २०१६

अंक : १०

पराभर्शनसमिति

चन्द्रकान्त टोपीवाणा
प्रमुखा

रतिलाव बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमंत्री

तंत्री

योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ०० क. वा. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाह-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૧૫૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.

¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૩૦૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી __ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.

¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.

¹/₁₅₇₅₀ સ્ત્રીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.

¹/₁₅₇₅₀ મત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. __ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ <→ ૨૬૫૬૪૨૭૯

અ નુ ક મ

કવિતા : ક્યારેય વંધ્ય હોતાં જ નથી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ 6, બે ગઝલ,
રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 8 લાભશંકર ઠાકરને..., સિલાસ
પટેલિયા 9

વાર્તા : અખંડ સૌભાગ્યવતી, ગિરિમા ઘારેખાન 10

ભારતીય સાહિત્ય : રૂટ્સ : મોનિકા ગજેન્દ્રગડકર, અનુવાદ : દેવયાની દવે 17

વિદેશી સાહિત્ય : ખુશ રહું તે જીવિત !, ડેવિડ હાર્કિન્સ; અનુવાદ : એસ. ડી.
દેસાઈ 31

વિશેષ : મિર્ઝા ગાલિબ, શરીફા વીજળીવાળા 32

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : ઇતિહાસના બૃહદ ફલકમાં આયોજન-સંકલનનું વ્યવધાન,
રમણ સોની 56

આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 69

પત્રસેતુ : દીપક મહેતા, મણિભાઈ પ્રજાપતિ 84

આવરણચિત્ર

સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 88

આ અંકના લેખકો : 89

કવિતા

ક્યારેય વંધ્ય હોતાં જ નથી | ચંદ્રકાન્ત શેઠ

બીજ તો તેં હમણાં જ ઓર્યું ને ભૂખીતરસી આ માટીના મોઢામાં ?
તારા એ બીજનું માટીના પેટમાં શું થશે ? – કોને ખબર ?
બીજનેય માટીમાં ચોંટતાં-જામતાં અમુક સમય તો જાય ને !
એને પણ જોઈએ

માફકસર ખાતર,
માફકસર હવા, પાણી ને ઉજાશ.

બીજને સમયસર શું આપવું
કેટલું ને કેવુંક આપવું.
– તેનુંયે માપ સાચવવું પડે ને ?!

જરૂર પડશે ધરતીના કોઈ જાયાની
પૂછગાછ કરવાની પણ થાય.
ઘાંઘા થઈને આમતેમ દોડાદોડ કરવી એ ખોટું,
ઘાંધલધમાલ કરવી પણ વ્યર્થ.
તારા કરતાંયે તારો સમય હોય છે
ઘણો વધુ શાણો ને સમજદાર !
કરવા જેવું બધુંય તે કરશે,
– જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે.

બીજ વવાયા કેડે
જો તને તારો સમય થંભી ગયેલો લાગે તો,
લે હાથમાં વાંસળી
ને માંડ તારા હોઠે
ને છોડ તને સૂઝે તેવી સુરાવટ !

બીજ ફૂટવાની રાહ જોતાં જોતાં
જો તારું અંગ અકડાવા માંડે તો
ઊભો થઈ જા ઝડપભેર
ને બીજની ક્યારી ફરતે

ગોળ ગોળ ઘૂમતાં
લેવા માંડ કોઈ રંગભીનો રાસડો !

બીજને ઉતાવળે અડતો નહીં,
માટીને આડેધડ ઉપરતળે કરતો નહીં;
સાયવ સંયમ,
જાળવ શાંતિ.
ઓળખ તાસીર ધરતીની,
દાખવ ધરપત ધરતીની.
રાખ હોઠ ભીંસેલા મૌનની પટ્ટીથી,
બાંધી રાખ આંખો અંધકારના પાટથી,
બંધ કરી દે કાનનાં વિવર શૂન્યનાં પૂમડાંથી.
નહીં જોઈએ અજંપો,
નહીં જોઈએ બેચેની કે જરાયે ચાંચલ્ય.

સમયનું બીજ,
ચાતકની ચાંચમાં જેમ જલબિન્દુ ઝિલાય,
તેમ ભલે ઝિલાયું તારા પંડની માટીમાં.
ઠરવા દે એને.
પાંગરવા દે એને એની રીતે.

જ્યારે એ ઉન્મુખ થશે આકાશ ભણી,
ત્યારે એ ઊઘડશે ફૂલમાં,
રસદાર થશે ફળમાં.
સાર્થક લાગશે તને તારી હસ્તી,
તારી બધી વ્યર્થતા ખરી ગઈ હશે પીળાં પર્ણોમાં !

બીજ આપણાં જો સાચુકલાં હશે તો તેમના માટે
ક્યારેય વંધ્ય હોતાં જ નથી

જીવતરનાં આપણાં વહેણ ને વમળ,
આપણાં સમય ને સ્થળ !

૧. વ્હાલા

જિંદગી તો ઉધાર છે વ્હાલા,
કેંક મૃત્યુય પાર છે વ્હાલા.
માત્ર એક જ અનંત છે કિંતુ,
અંત સઘળા અપાર છે વ્હાલા.
આ બધા સ્વર્ગ-નર્કનાં વર્ણન,
ક્યાં કશામાંય સાર છે વ્હાલા.
ધ્યાન જેને સદા ગણાવે મન,
એય મનનો વિચાર છે વ્હાલા.
દૂર આકાશ સમ છવાયો છે,
એ જ કિરતાર પ્યાર છે વ્હાલા.
થાય સાજા સમાધિ પામે તે,
ટૂંકમાં સૌ બીમાર છે વ્હાલા.
વાત સુખની છે પાત્રતાની છે,
તીર જે આરપાર છે વ્હાલા.

૨. સાધો

કોઈ ક્યાં મારનાર છે સાધો,
સર્વ ખુદના શિકાર છે સાધો.
બહાર ડૂબો કે જાતમાં ડૂબો,
ડૂબવું યાદગાર છે સાધો.
વિશ્વ સુંદર છે માણવા જેવું,
કાં બધુંયે અસાર છે સાધો.
સર્વ સીધા સરળ સમય પૂરતા,
સર્વનાં મન ખૂંખાર છે સાધો.
દાવમાં પ્રાણ-મન બધું મૂકો,
ભક્તિ અસલી જુગાર છે સાધો.

નિર્જન ટાપુના ઘેઘૂર વૃક્ષને
જોતો સમુદ્ર
રાતદિવસ ગણે છે શબ્દો
જે શબ્દોમાં
કવિ તે કોતરી છે
તારા સંવેદનની લિપિ...

ઘેઘૂર વૃક્ષ
પ્રચંડ દરિયાઈ ઝંઝાવાતના પવને
ઉખેડાઈ ગયું નથી -
કે નથી ધરતીએ એને
મૂળસોતું ઉખેડી નાંખ્યું
એ તો લીલુંછમ્મ ગીત ગાતું ગાતું
ઢળી પડ્યું છે...

હે સમુદ્ર !
તું જાણે રાહ જ જોતો હોય
એમ એ ઘેઘૂર વૃક્ષને
બાથમાં લેવા ધસી આવ્યો
ને તારા જળરાશિમાં
એને ખેંચી ગયો...

હવે સમુદ્ર
તું ગાય છે એ વૃક્ષને
ને અમે સાંભળીએ છીએ -
ને સાંભળતી રહેશે મારી ભાષા !

અખંડ સૌભાગ્યવતી

■ ગિરિમા ઘારેખાન ■

ચલ અલી, પ્રતિમા, તૈયાર થઈ કે નહીં ? કેટલી વાર ?

પતિ માટે ગંઠોડામાં રાબ બનાવતી સરોજે કાવેરીનો અવાજ સાંભળ્યો. એને ખબર હતી કે આ બૂમ તો ફળિયામાં એની સામે જ રહેતી એની બાળસખી પ્રતિમા માટે હતી, પણ સરોજ ગેંસ ધીમો કરીને બહાર જવાની ઈચ્છા રોકી ન શકી. બહાર રોજની જેમ કાવેરી, દમયંતી, મંદાકિની અને એની બીજી બહેનપણીઓ પ્રતિમાને બોલાવવા માટે આવી હતી.

‘ચલ અલી, પછી કથા ચાલુ થઈ જશે,’ મંદાકિનીએ પાછી પ્રતિમાના ઘર સામે જોઈને બૂમ પાડી અને ઓટલે ઊભેલી સરોજને પૂછ્યું, ‘કેમ છે હસમુખલાલને ? કંઈ ફેર લાગે છે ?’

‘ફેર તો કંઈ પડતો નથી. લગભગ છેલ્લાં બે વરસથી પથારી પકડી છે. તે ક્યાં છૂટે જ છે ? પોતાનું કામ કરવા પૂરતું પરાણે ઊઠે છે. હવે તો ઉધરસ જળોની જેમ ચોંટી છે અને ઝીણો તાવ પણ રહે છે.’ સરોજે મૂંઝાતા મને જવાબ આપ્યો.

‘ઉંમર પણ થઈને બેન !’ મંદાકિની સહેજ નાક ચડાવીને બોલી, ‘આમેય અમુક રોગ હઠીલા હોય, જલદી જાય જ નહીં,’ કાવેરીએ ઊમેર્યું.

‘આવી બીમારીમાં છોકરાં પાસે હોય તો સારું પડે, પણ આપણા આ ગામમાં ક્યાં કોઈનાં છોકરાંઓને રહેવું ગમે છે ? ભણવા કે નોકરીઓ કરવા બધાં બહાર જ જતાં રહે છે. અમારાંયે દૂર જ છે ને ? એ તો સારું છે કે હવે ટેલિફોનથી વાત થાય છે. પહેલાં તો એ પણ ક્યાં થતી ?’ દમયંતીએ સામૂહિક વ્યથા વ્યક્ત કરતાં સરોજને આશ્વાસન આપ્યું.

સરોજ કંઈ બોલ્યા વિના મંદાકિનીની ચીકનની સફેદ સાડી સામે જોઈ રહી. આ સાડી એણે પહેલાં ક્યારેય પહેરેલી ન હતી. એમ તો મંજુલાની સાડી પણ નવી જ લાગતી હતી. સફેદ સાડી ઉપર સરસ વાદળી રંગની કિનાર મૂકેલી હતી. સફેદ સાડીઓ પણ કેવી જાતજાતની મળતી હતી ? આ બધાં જ, લગભગ કથાવાર્તામાં

જવાના પ્રસંગે નવી સાડીઓ જ પહેરતાં. પાછી જાતજાતની મોટી પર્સ જેવી થેલીઓ કે નાની બાસ્કેટ હાથે-ખભે હોય. એમાં પાણીની નાની બોટલ, કથા વખતે ગવાતા પાઠની ચોપડી, નાનો અને ચશમાં હોય. પાછા ફરે ત્યારે એમાં એક-બે ફળ ઉમેરાયાં નૅક્ટિન હોય, મુઝીમાં સૂકા મેવાનો પ્રસાદ હોય અને મોઢામાં હોય અઢળક, રસપ્રદ વાતો. એમ તો પોતાની પાસે પણ ચાર-પાંચ જુદાં જુદાં પર્સ હતાં. બન્ને વહુઓ લંડનથી બેત્રણ વર્ષે જ્યારે આવે ત્યારે લઈ આવતી. પણ હજુ ક્યારેય વાપરી શકી ન હતી. એમ તો સાડીઓ પણ ક્યાં ઓછી હતી ? પણ પહેરવી ક્યાં ?

ત્યાં તો પ્રતિમા બહાર નીકળી, સફેદમાં લીલા રંગના ભરતકામવાળી સાડીનો પાલવ સરખો કરતાં કરતાં સરોજ સામે હસી અને જાણે નાના બાળકને સમજાવતી હોય એમ બોલી, “ચૈત્ર મહિનામાં પાછી રામાયણની કથા છે. ત્યારે તુંય આવજે હોં !”

સરોજે નજર ફેરવી લીધી. એને લાગતું હતું કે એની આ બાળસખી કાયમ એના વિચારો વાંચી જાય છે. એ બીજું શું શું વાંચી લેતી હશે ?

‘અરે સરોજ, રાબ થઈ ગઈ કે નહીં ?’ અંદરથી હસમુખલાલનો ઘોઘરો અવાજ સંભળાયો.

‘જા બહેન જા, પતિની સેવા કરવાનો અવસર મળ્યો છે. તારું તો જીવંતર સુધરી ગયું છે.’ ઉમરમાં બધાંથી મોટી દમયંતી બોલી અને બધાં ચાલવા માંડ્યાં.

સરોજના કાન એમની સાથે સાથે જ ગયા.

‘અલી થોડા પગ ઉપાડો, આજે તો કૃષ્ણજન્મ થવાનો છે. બહુ મઝા આવશે.’

‘મહારાજ તો જાણે ગોકુળમાં જ લઈ જતા હોય એવી કથા કરે છે.’

‘આજે તો ગોપીઓના ગરબાય થશે ને !’

‘મહારાજ ચોકલેટો ઉછાળશે. પ્રસાદીમાં માખણ-મિસરી.....’

કાન થોડે સુધી વળાવીને પાછા આવી ગયા પણ આંખોએ તો શેરીના વળાંક સુધી આ આનંદિત સફેદ સાડલાઓનો પીછો કર્યો. મનનો એક ટુકડો તો જીદ કરીને જોડે જ ગયો.

‘સરોજ, રાબ જમવા જોડે જ આપવાની છે કે શું ?’

‘અરે આવી’, કહેતી સરોજ લગભગ દોડતી ઘરમાં ગઈ. હસમુખલાલને પહેલેથી બધી વસ્તુઓ બહુ સમયસર જોઈતી. થોડુંક પણ આમતેમ-આઘુંપાછું ચલાવી ન લેતા.

પતિને રાબ પિવડાવીને સરોજ વાલોળ ફોલવા ખડકીના હીંચકે બેઠી. પગની ઠેસથી હીંચકો ચાલતો રહ્યો, હાથ વાલોળ ફોલતા રહ્યા. પણ મન આજે જિંદગી ફોલવા કેમ બેઠું હતું ?

શું કહેતી હતી દમયંતી ? “પતિની સેવા કર ?” પોતે સેવા જ તો કરી હતી.

સમજણી થઈ ત્યારથી.. છ ભાઈ-બહેનોમાં પોતે સહુથી મોટી, પોતાના પછી ત્રણ બહેનો અને બે ભાઈઓ. બીજા ભાઈનો જન્મ થયો ત્યારે પોતે બાર વરસની હતી. એના જન્મ પછી બે મહિનામાં જ માએ નિશાળ જવાનું બંધ કરાવી દીધું હતું, “લખતાં-વાંચતાં આવડ્યું એટલે બસ”. મા ઘરનું અને સવાસૂરિયા બે દીકરાઓનું ધ્યાન સાથે રાખી શક્તી ન હોતી. સરોજ રસોડામાં ન હોય ત્યારે ભાઈના ઘોડિયા પાસે હોય. રમવાનું ભૂલીને રમાડવાનું જ શીખી ગઈ હતી. બહાર રમતી બહેનપણીઓની મીઠી ચીસાચીસ ન સંભળાય એ માટે એ મોટેમોટેથી હાલરડાં ગાતી. ઘરમાં રહીને માને અનુસરતાં પોતે મોટી પણ જલદી થઈ ગઈ અને તેરમા વર્ષે તો માએ ફરાક ઉતરાવીને ઘાઘરી-પોલકું પહેરાવી દીધાં, ઓઢણી સાથે.

એક દિવસ નવરાત્રીમાં પોતે સરસ ચણિયા-ચોળી પહેરીને ગરબા ગાવા ગઈ હતી અને બીજે જ દિવસે બાજુના મહોલ્લામાં રહેતાં કાંતાબહેને એમના એક સગા મારફતે પોતાના દીકરા હસમુખ માટે સરોજનું માંગું કર્યું હતું. સરોજના ઘરમાં તો જાણે દિવાળી પહેલાં જ દિવાળી આવી ગઈ હતી. હર્યું-ભર્યું, નાતનું આગળ પડતું ઘર અને સામેથી માંગું કર્યું ? હસમુખ સરોજથી બાર વર્ષ મોટો હતો. પણ એનો શું વાંધો ? એકવાર લગ્ન થઈ જાય પછી ઉંમરનો તફાવત ક્યાં કોઈને દેખાય છે ? સામેથી આવેલી આવી તક જતી ન કરાય. મનમાં રહ્યા સહ્યા બાળપણને ધક્કો મારીને સરોજ ચૌદમા વર્ષે પરણી ત્યારે હસમુખલાલ જુવાનીમાં હણહણતા હતા. પાંખો પૂરી વિસ્તરે એ પહેલાં જ, આકાશ તરફ જોઈને બેઠેલું પંખી પિંજરામાં પુરાઈ ગયું.

બસ, પછી પુત્રવધૂ સરોજે દિવસે ઘરની અને નવવધૂ સરોજે રાત્રે વરની સેવા કરવાનું ચાલુ કરી દીધું હતું. દિવસના કામથી તો એ ટેવાયેલી હતી પણ વરની રાત્રિસેવા કરવાનું સરોજને બહુ આકરું લાગતું, એમ તો હસમુખલાલ એને લાડ પણ ઘણાં લડાવતા, ધંધાના કામે બહારગામ જાય ત્યારે એને માટે ઢગલા પિનો ને બક્કલો, રૂમાલો ને બંગડીઓ લઈ આવતા. ઘણી વાર સાંજે દુકાનેથી આવતાં સરોજને બહુ ભાવતી બરફી લઈ આવીને સંતાડીને મૂકી દેતા અને પછી રાત્રે એને પ્રેમથી ખવડાવતાં. પણ બરફી ખાધા પછી સરોજને ઊંઘ આવતી અને હસમુખલાલ જાગવા-જગાડવાના મૂડમાં રહેતા. સરવા કાનવાળી દીવાલો પણ દબાયેલી ચીસો સાંભળતાં સાંભળતાં ક્યારેક મેઘલી રાતોએ આંખના ખૂણા ભીના કરી લેતી. સરોજને મા યાદ આવતી. માનો પાલવ ઊંચો કરીને, એના ખુલ્લા થયેલા સુંવાળા પેટ ઉપર હાથ મૂકીને સૂઈ જવાની ઈચ્છા થઈ જતી. ઘણી વાર સાંજે માને મળવા જાય ત્યારે તે માને કહેતી, ‘મા, આજે રોકાઈ જઉં ? નથી જવું.’ મા એને સમજતી, પણ કહેતી, ‘જા બેટા, જવું પડે. પતિની સેવા તો કરવી પડે ને બેટા ?’

અંદરથી હસમુખલાલની બૂમ સંભળાઈ, ‘સરોજ, ક્યારની શું કરે છે ત્યાં ? જરા

પાણી આપી જા અને સરખું ઓઢાડી જા.' સરોજ તરત અંદર ગઈ. હસમુખલાલે ફરીથી પૂછ્યું. 'શું કરે છે ક્યારની ખડકીમાં ? મને તો થયું તારી બહેનપણીઓ જોડે જતી તો નથી રહી ને ?' સરોજ એમને પાણી આપીને, સરખું ઓઢાડીને પાછી વાલોળ ફોલવા બેઠી.

હસમુખલાલને પહેલેથી જ સરોજ જરાયે આઘીપાછી થાય એ ન ગમતું. એક વાર એ ચાર-પાંચ દિવસ માટે બહારગામ ગયા ત્યારે સરોજ પિયર રહેવા ગઈ હતી. ત્યાં જઈને પણ માનું બધું જ કામ એણે ઉપાડી લીધું, એ આશ્ના સાથે કે મા કદાચ રોકાવાનું કહી દે. પણ હસમુખલાલ તો બહારગામથી સીધા જ સરોજને લેવા આવી ગયા, હાથમાં રંગબેરંગી બંગડીઓનો ડબ્બો લઈને. એમને ખબર હતી કે બંગડીઓ સરોજની નબળાઈ હતી. પહેલાં તો નવી નવી કાચની બંગડીઓ પહેરીને એ આખો દિવસ એના ખનકારનું સંગીત સાંભળ્યા કરતી. પણ પછી ધીમે ધીમે એને ખબર પડી કે એ ખનકાર તો હસમુખલાલને પણ એટલો જ ગમતો, અને રાત્રે એ સરોજની બંગડીઓ એટલી ખનકાવતા કે સવારે ઊઠીને પથારીમાંથી નંદવાયેલી બંગડીઓના ટુકડા વીણવા પડતા. એ દિવસે એણે બંગડીઓ સામે જોયા વિના મા સામે જોયું. માના મોં ઉપર છવાયેલી લાચારી અને આંખોથી નીતરતી આજીજી જોઈને એ ચૂપચાપ હસમુખલાલની પાછળ ચાલતી સાસરે આવી ગઈ.

બંગડીઓના ટુકડા વીણતે વીણતે સરોજ ત્રણ કસુવાવડ પછી અઢારમા વર્ષ પહેલાં તો છોકરાની મા પણ બની ગઈ.

અચાનક વાલોળમાં સળવળતો કીડો સરોજે જોયો. ઝડપથી એણે વાલોળ જાળીની બહાર ફેંકી દીધી. કીડાઓનો એને બહુ અણગમો હતો. એટલે જ થોડો બબડાટ પણ થઈ ગયો, “આ મૂચા લીલા કીડા લીલી વાલોળને એવા ચોંટીને રહે છે, દેખાતાય નથી અને ખરતાય નથી. વાલોળ ફેંકવી જ પડે.”

વાલોળ ફોલાઈ ગઈ. સરોજે હાથ ધોઈને હસમુખલાલને ઉધરસની દવા પિવડાવી અને પછી રસોડામાં ગઈ. જિંદગીના બધા ગમા-અણગમા ધોઈ નાખ્યા હતા એમ ઘસીઘસીને વાલોળ પણ ધોઈ અને વઘારી. વઘારેલી વાલોળ ઉપર હળદર, મીઠું, મરચું નાખતે સરોજને પેલી રંગોળી યાદ આવી ગઈ.

દિવાળીનો દિવસ હતો અને સરોજે આંગણમાં સુંદર રંગોળી પૂરી હતી. ત્યાંથી પસાર થતાં ભગિની સમાજનાં પ્રમુખ પન્નાબહેને ઊભાં રહીને એ રંગોળી બરાબર નિરખી, સરોજને બોલાવીને એની રંગોળી વખાણી એટલું જ નહીં પણ ભગિની સમાજે બે દિવસ પછી યોજેલી રંગોળી હરીફાઈમાં નિર્ણાયક થવાનું આમંત્રણ પણ આપ્યું. સરોજે હસમુખલાલ સામે જોયું. એમણે પહેલાં તો પન્નાબહેનને ઘસીને ના જ પાડી દીધી અને બહુ સમજાવ્યા પછી એ શરતે હા પાડી કે પોતે પણ સરોજ સાથે હરીફાઈના સ્થળે આવશે. બધાના ગયા પછી સરોજ ત્યાં દીવા મૂકતી હતી ત્યારે સામેના ઓટલે

ઊભેલી પ્રતિમાએ હસતાં હસતાં કહ્યું પણ ખરું, ‘બાપ રે ! તારો વર તો તને કેટલો પ્રેમ કરે છે, સરોજ ! થોડી વાર પણ તને એકલી ક્યાંય મોકલવા તૈયાર નથી ! બહુ નસીબદાર તું તો !’

હા, કદાચ એટલે જ સરોજને ઘણી વાર શ્વાસ લેતી વખતે પણ ગૂંગાણામણ થતી હતી.

સરોજે હસમુખલાલને પથારીમાંથી બેઠા કરીને, હાથ પકડીને ખુરશી પર જમવા બેસાડ્યા. એક પછી એક ગરમ રોટલી પીરસતી ગઈ. જમાડ્યા પછી એમને તાવની અને સાથે વિટામિનની દવાઓ આપીને પોતે જમવા બેઠી, દવાની અસરમાં હસમુખલાલ લાંબી વામકુક્ષિમાં સરી પડ્યા.

ઢાંકોઢૂંબો કરીને કામવાળીની રાહ જોતી સરોજ હીંચકે ઝૂલતી ઝૂલતી ઘડિયાળના કાંટાની મંદ ગતિને જોતી રહી. સરોજ રાત્રે બંધ આંખે જાગતી અને બપોરે ખુલ્લી આંખે ઊંઘી જતી. આમેય ઊંઘમાંથી ઊઠીને તરત હસમુખલાલને કોઈ ને કોઈ કારણસર સરોજની જરૂર પડતી જ. પહેલાં એ સરોજની આગળ-પાછળ ફરતા અને હવે એ પોતાની પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે એવું એ ઇચ્છતા. હમણાં હમણાંની સરોજ થાકી વધારે જતી. ક્યારેક એ હસમુખલાલને કહે, ‘હવે તો મને પણ અડસઠ થયા.’ તો હસમુખલાલ કહેતા, ‘અરે, અડસઠ વર્ષે તો હું હજી યુવાન હતો, તને ક્યાં ખબર નથી ?’ પાછું કર્ફાળુ હસતાં ઉમેરતાં, “એટલે તો મારાથી બાર વર્ષ નાની છોકરી પસંદ કરી હતી, કે મારી સેવા તો કરે !” વડસાવિત્રી અને કેવડાત્રીજે સરોજ પૂજા કર્યા પછી એમને પગે લાગે ત્યારે આશીર્વાદ એક જ આપતા, ‘અખંડ સૌભાગ્યવતી ભવ.’ સરોજને સમજાતું નહીં - આ આશીર્વાદ કોને માટે છે. (પોતાને માટે કે હસમુખલાલ માટે ?)

બપોરની ચા પિવડાવી સરોજે કપડાં બદલ્યાં. નવી સાડી પહેરવાની ઇચ્છા થઈ પણ પહેરી નહીં. નહીં તો હસમુખલાલની ચશ્માળી ચાર આંખો હજી પણ આઠ થઈ જાય. સરોજ આખો દિવસ લગભગ સાંજ થવાની પ્રતીક્ષામાં જ વિતાવતી. બહેનપણીઓ સાથે શાક-પાંદડું લેવા બહાર જવાનું અને વળતે મંદિર થઈને આવવાનું. મંદિરમાં સાંજે એની સખીઓ, બધી જ સરિતાઓ ભેગી થઈને અલકમલકની વાતોની લહેરો ઉછળાવતી. એમાં અડોસ-પડોસ, ગામગપાટા, ટી.વી. સિરિયલો - બધી જ વાતો થતી. ક્યારેક તો એ બધી ભેગી થઈને સિનેમા જોવા પણ જતી અને પછી બીજે દિવસે શાક લેવા જતાં રસ્તામાં એની વાર્તા સંભળાવતી. જોકે એ વખતે સરોજ ખબર નહીં કેમ પ્રતિમાની સામે જોવાનું ટાળતી. હમણાં તો જોકે આવીને કથા, કથાકાર અને આજુબાજુ બેઠેલી મંડળીની જ વાતો થતી. સરોજને ક્યારેક થતું કે શું એ કાયમ બીજાની આંખે જ પોતાનાં સ્વપ્નો પૂરાં કરશે ?

સાંજે ઘર બહાર વિતાવેલો આ થોડો સમય સરોજને ઘરમાં બાકીનો સમય ગાળવાની સ્ફૂર્તિ આપી દેતો. પણ એનો જવાનો સમય થાય એટલે સરોજે મંદિરમાં ચાલુ રસપ્રદ ચર્ચામાંથી ઊઠી જવું પડતું, ‘મારે તો ઘેર જઈને રાંધવાનું છે. આમને બે તો બે ભાખરી, પણ ગરમ જ જોઈએ.’ પ્રતિમા તો રોજ રાત્રે ખાખરા ખાઈને જ ચલાવતી કાવેરી અને મંજુલા સવારે જ બે ટાઈમનું રાંધી લેતાં. દમયંતીને દૂધ અને ફળથી જ ચાલી જતું. એટલે એ બધી એકલરાણીઓ તો સૂર્યાસ્ત સમયની આરતી પૂરી થાય ત્યાં સુધી મંદિરમાં રોકાતી. પછી ઘેર જઈને સીધી ટી.વી. સામે ગોઠવાઈ જતી, જ્યારે સરોજે રસોડામાં જવું પડતું. આ રસના હિલ્લોળામાંથી ઊઠીને પગને ઘસડીને લઈ જતી સરોજને એ જ સાંભળવા મળતું, ‘જા અલી જા. નસીબદાર છે તું તો, સૌભાગ્યવતી છે. બીમાર તો બીમાર... તારો ચાંદલો હજુ તારે માથે બેઠો છે. અમે બધાં તો....’ સરોજ ફિક્કું હસીને નીકળી જતી.

એક વાર પ્રતિમા સરોજ સાથે વહેલી ઘેર આવી હતી ત્યારે સરોજની હૈયાબારી બાળપણની આ સાખી પાસે સહેજ ખૂલી ગયેલી, “છોકરાઓ ફોન કરે ત્યારે કાયમ એક જ વાત કરે, “મમ્મી, પપ્પાનું બરાબર ધ્યાન રાખજો, એમને તકલીફ ના પડવા દેતાં”. મારા વાલા કોઈને મારી તકલીફો તો જાણે દેખાતી જ નથી. કોણ જાણે હું આ બધામાંથી ક્યાંથી છૂટીશ ? પ્રતિમાએ માત્ર એક નજરથી એ સહેજ ખૂલી ગયેલી બારીમાંથી જાણે સરોજના હૈયાનાં ઊંડાણ માપી લીધાં હતાં. એ નજરની આરપાર ઊતરી ગયેલી વેધકતા પામી ગયેલી સરોજને એક પળ તો લાગ્યું હતું કે જાણે પોતે પોતાનાં કપડાં ઉતારીને પ્રતિમા સામે ઊભી રહી ગઈ. એટલે વળતી પળે જ એણે શબ્દોની ચૂંદડી પાછી ઓઢી લીધી હતી, ‘આમની મને બહુ ચિંતા રહે છે. એમની હાજરીમાં જ હવે તો મને ભગવાન બોલાવી લે તો સારું. ચૂડી ને ચાંદલા સાથે વિદાય તો થાઉં !’ પ્રતિમાએ કંઈ જ બોલ્યા વિના માત્ર ધીરેથી એનો હાથ દબાવ્યો હતો. ત્યારથી સરોજ ચોક્કસ સંજોગોમાં પ્રતિમા સામે જોવાનું ટાળી જ દેતી.

પ્રતિમા બપોરે સૂતી હતી અને અચાનક સરોજની કામવાળીએ આવીને એની જાળી જોરથી ખખડાવી. પ્રતિમા સંજાળી ઊઠીને આવી. કામવાળીના હાવભાવ જોઈને એને ખ્યાલ આવી જ ગયો કે કંઈક અજુગતું બન્યું છે. એ સીધી સરોજના ઘરમાં દોડી. અંદર જઈને જોયું તો જિંદગીભરનો થાક ઉતારતી હોય એમ સરોજ લાંબી થઈને સૂતી હતી. દિગ્મૂઠ હસમુખલાલ પથારીમાં બેસીને આંખો ચકળવકળ ફેરવતા હતા. આઘાતની મારી પ્રતિમા ફસડાઈ પડી. પણ પછી સમય પારખીને ફટાફટ ફોન કરીને ડોક્ટરને બોલાવ્યા, કામવાળીને કામે લગાડી, ફોન ચારે બાજુ ફરી વળ્યો અને થોડી વારમાં તો ઘર પડોશીઓ, નજીકનાં સગાંવહાલાં અને સરોજની બહેનપણીઓથી

ઊભરાઈ ગયું. બધા નિર્ણયો ફટાફટ લેવાના હતા. લંડનવાળાઓ તરફથી તો તાત્કાલિક ટિકિટ નહીં મળે અને બીજે દિવસે પણ નહીં પહોંચી શકે એવો સંદેશો આવી ગયા પછી સરોજને તૈયાર કરવાનું કામ બે-ત્રણ બહેનપણીઓએ જ ઉપાડી લીધું હતું.

બહાર ઊભાં-બેઠાં લોકોની પણ આ સમયને પસાર કરતી કંઈ ને કંઈ વાતો ચાલુ હતી.

‘દેહનો કંઈ ભરોસો છે ?’

‘હા, સાવ સાજી-સમી. પલકવારમાં ઊપડી ગઈ.’

‘નસીબદાર, ભગવાન આવું મોત બધાંને આપે.’

અંદર બહેનપણીઓને પ્રતિમાની વાતમાં રસ પડ્યો હતો.

‘અરે ચાર દિવસ પહેલાં રાતે હસમુખલાલની તબિયત થોડી વધારે બગડેલી લાગતાં મને સૂવા જ બોલાવી લીધી હતી.’

‘એમ ?’

‘હા, પાછી કહે પ્રતિમા, રાતવરત ગમે ત્યારે આમને કંઈ થાય તો પહેલી તને જ બોલાવી લઈશ. આમની તબિયત તો ક્યારેક એકદમ બગડે છે અને પાછા સારાય થઈ જાય છે. કંઈ ખબર નથી પડતી. તને શું લાગે છે ?’

‘કેવી સેવા કરતી હતી હસમુખલાલની ! પછી તેં શું કીધું ?’

‘કંઈ નહીં, આમાં તો આપણને શું ખબર પડે ? પણ એ મારી સામે એવી રીતે જોઈ રહેલી કે દયા આવી જાય.’

પ્રતિમાને સરોજની એ ચોક્કસ જવાબની અપેક્ષા રાખતી નજર બરાબર યાદ હતી.

સરોજના શરીર ઉપર સુંદર જરી-કસબની સાડીનો પાલવ પાથરતી કાવેરી બોલી, ‘કેટલી નસીબદાર ! આવી સાડી ઓઢીને જવાનું કેટલાના નસીબમાં હોય છે ?’

હજુ સખત ન થયેલા હાથમાં એને ગમતી કાચની બંગડીઓ સરકાવતાં દમયંતી બોલી, ‘ચૂડી ને ચાંદલા સાથે વિદાય થાય છે. આનાં તો દર્શન કરવાં જોઈએ.’

સરોજના કપાળમાં કોરા કંકુનો મોટો ચાંદલો કરતા મંજુલા બોલી, ‘હા, અખંડ હેવાતણવાળી.’

સરોજના વાળ બાંધીને પ્રતિમાએ એના માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો. એના મનમાં આવ્યું, ‘અખંડ સૌભાગ્યવતી.’ પણ પછી કોણ જાણે કેમ એનાથી બોલાઈ ગયું... ‘‘બિચ્ચારી !’’

રૂટ્સ : મોનિકા ગજેન્દ્રગડકર

■ અનુવાદ : દેવયાની દવે ■

[મોનિકા ગજેન્દ્રગડકર મરાઠી સાહિત્યમાં દીર્ઘકથાનાં લેખિકા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ‘ભૂપ’, ‘આર્ત’ અને ‘શિલ્પ’ તેમની દીર્ઘકથાના સંગ્રહો છે. આ વાર્તાઓમાં ઉપરથી સુખી-સંતોષી લાગતા માનવીની વ્યાકુળતા અને વેદનાનાં દર્શન થાય છે. હતાશા અને નિષ્ફળતામાંથી જન્મતી માનસિક તાણ, તૂટતા સ્નેહસંબંધ અને માનવીમનનાં સૂક્ષ્મ આંદોલનોનું તલસ્પર્શી નિરૂપણ છે. લેખિકા જીવનનો તાત્ત્વિક અર્થ શોધતાં અને ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે.

પ્રસ્તુત વાર્તામાં મા-બાપ, ભાઈ સાથેના સંબંધો મૂળથી કાપી પરદેશ વસતા શ્રીદાદાને ડિપ્રેશનના હુમલા આવે છે. ડોક્ટર ઉપચાર તરીકે દીકરી સૂઝાનને શ્રીદાદાને મૂળ - કુટુંબ - જન્મભૂમિ કે અતીતની યાદ - તરફ લઈ જવાનું સૂચવે છે. પરદેશમાં જન્મેલી ત્યાંનાં જીવનમૂલ્યોનો આદર કરતી સૂઝાન, પિતાની સેવા કરે છે અને અંકલ કેદારને ઈ-મેઈલ કરી બોલાવે છે.]

મેં મેલ-બોક્સ ખોલ્યું. મને ઈ-મેલ આવે તે ઓફિસના કામ માટે. વૈયક્તિક ઈ-મેલ ન હોય. હોય પણ કોનો ? મેં કંઈ લગ્ન કર્યાં નથી. તેથી મારે કુટુંબ નથી. કુટુંબ નથી એટલે મારે કોઈ નજીકનું સગું નથી. હા, કેટલાંક સગાં છે પણ કહેવા પૂરતાં. સગપણનો અર્થ ભૂલી ગયેલાં કે તેનો અર્થ સમજવાને કોઈ કારણ નથી તેવું માનનારાં. મારી મમ્મી કહેતી કે, “મારાં ગયાં પછી તું એકલો કેવી રીતે રહેશે કેદાર ?” “જેવો અત્યારે રહું છું તેવો.” હું જવાબ આપતો. તેથી મમ્મીને લાગી આવતું; અને તેને લાગી આવવું જોઈએ એવું મારું માનવું છે. કિંવા તેને લાગે માટે જ હું જવાબ આપતો. હું તેના જ લોહીનું સંતાન છતાં તેને હંમેશાં વહાલો લાગ્યો શ્રીદાદા જ ! પછી શ્રીદાદા અમેરિકામાં હતો તોપણ. તે ત્યાં અને હું એની પાસે. તેનાં બધાં કામ કરવા, સંભાળવા માટે.

... મેં કેટલુંયે કર્યું તોપણ તેના મનમાંથી કંઈ શ્રીદાદા... તેના માટેની લાગણી, ખેંચાણ ઓછાં ન થયાં. માને બધાં સંતાન સરખાં હોય છે, વગેરે હું કાયમ સાંભળતો આવ્યો, પણ એવું નહિ હોય. પોતાનાં સંતાનોમાંથી કોઈ એક માટે વધારે ખેંચાણ, પ્રેમ

કેમ, તે કહી શકાય નહિ ! શ્રીદાદાએ તેમના જીવનમાંથી મમ્મી-પપ્પા અને મને – એમ ત્રણને બાદ જ ક્યાં હતાં. આ મમ્મીને સમજાતું નહિ હોય શું ? તોપણ કેમ શ્રીદાદા તેના એકદમ નજીકના હતા ?

મેં મેલ-બોક્સ ખોલ્યું. જોયું તો સૂઝાનનો ઈ-મેલ હતો. સૂઝાન એટલે શ્રીદાદાની દીકરી, છતાં તેને ઓળખતાં મને થોડી વાર લાગી. તેમાંની હકીકત વાંચીને પણ ! સૂઝાનના નાનપણના કેટલાક ફોટા શ્રીદાદાએ મોકલ્યા હતા. તે ફોટા ઝાંખા-પાંખા મારી નજર સામે દેખાયા. અને પછી અહીં આવેલી સૂઝાન પણ. ફક્ત એક વખત શ્રીદાદા અને તેનાં પત્ની મેરી, સૂઝાનને લઈને આવ્યાં હતાં. તે આવ્યાં પછી બે દિવસ જ હું ઘેર હતો. મારી હંપીની સ્ટડી ટૂર હતી ત્યાં ગયો હતો. મમ્મી તે વખતે હવામાં ઊડતી હતી. શ્રીદાદા માટે, તેની પુત્રવધૂ માટે, તેમની ચાર-પાંચ વર્ષની સૂઝાન માટે... એટલે કે પૌત્રી માટે શું કરું અને શું નહિ તેવું મમ્મીને થતું હતું.

... એમાંય વળી શ્રીદાદા અમેરિકાથી દસ-બાર વર્ષ પછી પહેલી વાર આવેલો. શ્રીદાદાએ ત્યાં જ મળેલી મેરી સાથે લગ્ન કર્યાં. મમ્મીને તેની ખબર પડી તો ઘણી નિરાશ થઈ ગઈ. ત્યાં સુધી તેના મનમાં આછી એવી આશા હતી કે શ્રીદાદા કદી ભારત પાછો ફરશે. પણ તેણે મેરી સાથે લગ્ન કર્યાં તે જાણ્યા પછી... નહિ તો મમ્મીએ શ્રીદાદા માટે અમારા બંગલા સામેનો ખાલી ફ્લેટ લઈ રાખ્યો હતો. તેની પત્ની માટે દાગીના બનાવી રાખ્યા હતા.. સાડીઓ લઈ રાખી હતી. તે એક એક કરીને તેણે વાપરી નાંખી. કેટલીક સગાં-વહાલાંમાં વહેંચી. હું લગ્ન કરીશ એ આશાથી તેણે કાળજીપૂર્વક મારા માટે દાગીના રાખ્યા હતા. આજે લાગે છે કે મમ્મીનું સાદું સ્વપ્ન પણ પૂર્ણ થઈ શક્યું નહિ. મેં લગ્ન ન કરવાનો પાકો નિર્ણય કર્યો, અને શ્રીદાદાએ તો....

મમ્મીની છેલ્લી માંદગીમાં તેને લાગતું હતું કે મારો શ્રી મને જોવા, ખબર કાઢવા આવશે. કહેશે, ચાલ, મારા ઘેર... ન્યૂયોર્કમાં...! શ્રીદાદા આવ્યો તો નહિ પણ તેણે ફોન પણ ન કર્યો. સાદો પત્ર પણ ન લખ્યો. તોપણ મરણાસન્ન મમ્મીની આંખો તેને શોધતી રહી હતી. મમ્મીના ગયાનો ફોન મેં જ્યારે કર્યો ત્યારે અમેરિકન ઔપચારિકતાથી બોલ્યો, 'સોરી, કેદાર, મમ્મીનું બધું તારે જ કરવું પડશે, પરંતુ હે હેલ્પલેસ છું ! આય એમ ફેડઅપ વિથ માય લાઈફ ! ધેર આર લોટ્સ ઓફ પ્રોબ્લેમ વિથ માય ફેમિલી !' એટલે કે પ્રોબ્લેમ ન હોત તો, એ આવ્યો હોત ! મેં ત્યારેય તેના પ્રોબ્લેમ વિશે પૂછ્યું નહોતું. શા માટે પૂછવું ? મને શું અધિકાર હતો ? અને તે તેણે ક્યાં આપ્યો હતો. તેણે મેરી સાથે લગ્ન કર્યાં. અને તેને એક દીકરી છે. આટલું જ તેણે તેના જીવન વિશે જણાવ્યું હતું; બાકી કાંઈ નહિ.

ખરું કહું તો મારા મનમાં શ્રીદાદા માટે કોઈ જ લાગણી બચી નથી. જેમ-જેમ વર્ષ વીતતાં ગયાં તેમ ઓસરતી ગઈ. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં ગુસ્સો આવતો, દ્વેષભાવ

જાગતો... પછી તેનું નામ મનમાંથી ગયું. કદાચ મેં તે બચાવી રાખ્યું નહિ... મારા, તેના બાળપણની યાદ પણ જીવનમાં સિલક ન રહી. તેના નામની જેમ મનમાંથી ઓછી-આછી થતી ગઈ.

મમ્મી તેના વિશે વારંવાર કહેતી, શ્રી નાનપણમાં આવું કરતો.... આવું બોલતો... આવી નાનકડી યાદ તેને ખૂબ મોટી લાગતી. આ યાદોનો મને કંટાળો આવતો શરૂઆતમાં. પછી તે પણ બંધ. કદાચ મારા મને સમજાવ્યું કે શ્રીદાદા મારો મોટો ભાઈ એટલે તેની જેમ જ મેં તેને મારા જીવનમાંથી બાદ કર્યો. પણ મમ્મી એવું કેમ કરી શકે ? દીકરો છે તે તેનો. પણ પપ્પા શ્રીદાદાનું નામ ધીરે ધીરે વીસરી ગયા. તે તેમને માટે શક્ય હતું. આની પાછળ કદાચ મમ્મી અને પપ્પાના બાળક સાથેના સંબંધમાં ફરક હોઈ શકે.

હું સૂઝાનનો મેલ વાંચવા લાગ્યો.

“ડેડી માંદા છે. મેં તેમને હોસ્પિટલમાં દાખલ કર્યા છે...” શ્રીદાદા ઉંમરમાં મારા કરતાં દસેક વર્ષ મોટો... એટલે હશે બાવન-તેપન વર્ષનો. તે માંદો છે એટલે ખરેખર તેની માંદગી શું હશે ? સૂઝાનને મને ઈ-મેલ કરવો જોઈએ એવું લાગ્યું તે કેમ ? એટલે કંઈ ગંભીર હશે કે શું ? કેન્સર ? જસ્ટ ડીટેક્ટ થયું હશે ? કે હાર્ટ એટેક ? ટ્યૂમર... હું પાછો મેલ વાંચવા માંડ્યો. સૂઝાને લખ્યું હતું, ‘ડેડ શોર્ટ થઈ ગયા છે. અંકલ ડોક્ટરે કહ્યું છે કે તેમને તેમના રૂટ્સ પાસે લઈ જાઓ. તેમનું બાલપણ... તેમની જન્મભૂમિ... તેની સ્મૃતિ તરફ. તેનાથી તેમની માનસિક અવસ્થા પૂર્વવત્ થઈ શકે. તેમની જીવવાની ઓસરતી જતી ઈચ્છા પ્રબળ થઈ શકે. તેમના મૂળ તરફ લઈ જવા, આ એક જ ઉપાય છે આ રોગ માટે. અંકલ, કેન યુ કમ હિયર ફોર યોર બ્રધર ! આય વિલ સેન્ડ યુ ટ્રિકિટ... ક્યારે આવશો તે જણાવશો. આય એમ વેઈટિંગ ફોર યોર રિપ્લાય. લવ સૂઝાન.’”

મને તો કંઈ સમજાયું નહિ. મેં ફરીથી મેલ વાંચ્યો. પછી સમજાયું કે થોડેઘણે અંશે આ રોગ માનસિક છે અને આ બીમારીમાંથી શ્રીદાદાને હું જ બહાર લાવી શકું છું; કારણ તેના મૂળ તરફ હું લઈ જઈ શકું છું. એ માટે મારે ત્યાં જવું જોઈએ. શ્રીદાદા પાસે અને શ્રીદાદા માટે... – જેને કદી આટલાં વર્ષોમાં મારી તો છોડો પણ મમ્મી-પપ્પાની યાદ પણ આવી નથી. સંબંધ તોડી નાંખ્યા જેવું શ્રીદાદાએ કર્યું છે.

આ સૂઝાન... તેની દીકરી... જેને કદી અમારા સંબંધ માટે ઉત્સુકતા થઈ નથી. તેની દાદી માટે... જેને એક વાર તે મળવા આવી હતી. ન કદી સંપર્ક રાખવા જેવું લાગ્યું તેના ડેડીના ભાઈ સાથે... આજ તે હકથી અંકલ કહીને પત્ર લખે છે. બોલાવે છે. મારો કોઈ ‘અંકલ’ ભારતમાં હોય છે... તે શું કરે છે. એકલો રહે છે તો તેને ફોન કરવો કદી, એવું ભૂલથી પણ તેને લાગ્યું નહિ... તે શ્રીદાદાની સૂઝાન. મેલ બોક્સ બંધ કરતાં મને હસવું આવ્યું. હું અપેક્ષા શા માટે રાખતો હતો ? તે પણ શ્રીદાદાની

છોકરી પાસેથી ?

ગયા વર્ષે - હા, ગયા વર્ષે જ શ્રીદાદાએ મને ઘણાં વર્ષો પછી ફોન કરેલો - બે વાર. બંને વખત તેમનું બોલવું બડબડાટ જેવું હતું. નક્કી જ તે પીધેલો હતો. સંદિગ્ધ બોલતો હતો. અચાનક પપ્પાની યાદ કરીને રડવા લાગ્યો. હું ફોન પર તેને શું સાંત્વના આપી શકું ? અને સાંત્વના આપવા કરતાં મને જ તેના પર ખૂબ ગુસ્સો આવ્યો હતો તેના રડવાથી. એક તો તેના આ રડવાનો તેના જીવનના બગડેલા સંબંધો સાથે સંદર્ભ હતો. નહિતર આટલા વર્ષે તેને પપ્પાની યાદ આવે ? અને યાદ કરીને રડવાનું ?

મમ્મી-પપ્પાને કેવો આંચકો આપ્યો હતો તેણે ! ઘરમાંથી ભાગી જઈને ! અને તે પણ અમેરિકા જેવા દૂરના દેશમાં.

હા, શ્રીદાદા, અચાનક કોઈને ન કહેતાં ઘરમાંથી ભાગી ગયો હતો. મહિના સુધી તો તે ક્યાં ગયો છે તેની ખબર મમ્મી-પપ્પાને પડી નહોતી. પપ્પાએ પોલીસમાં જઈ ફરિયાદ નોંધાવી હતી.... અને બે-એક દિવસમાં શ્રીદાદાનો ફોન આવ્યો, તે અમેરિકામાં છે, તેને સ્કૉલરશિપ મળી હતી. તેણે ત્યાં જવા માટે ક્યારે ગુપચુપ પ્રયત્ન કર્યા હતા, તે મમ્મી-પપ્પાને પણ ખબર નહોતી... ફોન પર બોલ્યો હતો, “મને માફ કરો, તમને બંનેને મેં જણાવ્યું નહિ, કારણ કે તમે મને અમેરિકા જવા દીધો ન હોત. મને જે વિષયમાં રસ હતો, તે વિષયનો અભ્યાસ... તેમાંથી મળતી તક અમેરિકામાં વધારે છે... વગેરે... વગેરે.

પણ તેણે ભાગી જઈને આવું કેમ કર્યું ? મમ્મી-પપ્પાને વિશ્વાસમાં લઈને તે કરી શક્યો હોત ને ? મને લાગે છે કે મમ્મી-પપ્પા પાસેથી તેને નકારાત્મક ઉત્તર મળ્યો હોત. તે બંનેએ શ્રીદાદાને વધારે પડતા લાડ-પ્યારમાં જકડી રાખ્યો હતો. સતત તેના પર નજર રાખીને... ખૂબ જીવ લગાડીને. શ્રીદાદા પ્રીમેચ્યોર જન્મેલો... અને ઘણાં વર્ષો પછી જન્મેલો. મરતાં મરતાં બચી ગયેલો. વજન ઓછું હોવાથી સતત તેને સંભાળવો પડતો. ખૂબ બીમાર પડતો. પહેલું બાળક અને આવું નાજુક. મમ્મી-પપ્પાના પ્રેમની નજરબંધીથી શ્રીદાદા અને તે બંને વચ્ચે ઝઘડા થતા. એટલે પાંજરામાં પૂરેલા પક્ષી પ્રમાણે શ્રીદાદા મમ્મી-પપ્પાનું તે પાંજરું તોડીને ઊડ્યો.

પરંતુ આ બધાંમાં મારું બાળપણ... કિશોરાવસ્થા ખોવાઈ ગયાં. આમ તો પહેલેથી ખોવાયાં હતાં તે શ્રીદાદાએ ખેંચી-તાણીને પૂરાં કર્યાં. શ્રીદાદાના આમ જવાથી પપ્પાને હાર્ટએટેક આવ્યો. તે બચી ગયા પરંતુ તેમની તંદુરસ્તીમાત્ર બગડતી ગઈ. તે ઘણા અશક્ત થયા, માંદગી વારંવાર આવવા લાગી. અને તેમની સેવા કરવામાં, દેખરેખ માટે મમ્મી કામમાં ગૂંચાયેલી રહેવા લાગી. વિચારું તો મારા અને શ્રીદાદાના સાથે રહેવાની સ્મૃતિ કડવી છે. યાદ કરવી ગમતી નથી.

પહેલાં મમ્મી-પપ્પાનું ધ્યાન તેના તરફ હતું. તેમાંય હું જન્મ્યો અનવોન્ટેડ ચાઇલ્ડ

તરીકે, ભૂલથી. મમ્મી-પપ્પાને જોઈતો નહોતો. હવે હું જન્મ્યો જ તો થોડોઘણો પ્રેમ મને કર્યો... શ્રીદાદા ઉપર થતા પ્રેમ-વર્ષામાં ભાગ પાડનાર હતો. મેં મમ્મીને તેની છેલ્લી માંદગી વખતે કડવાશથી કહ્યું હતું, “મારો જન્મ ભૂલથી થયો પરંતુ તે ભૂલ મારી તો નહોતી ને ? પણ મારી હોય તેમ, મને મનદુઃખ થાય તેમ તમે વત્યા...”

“મેં એવું તે શું કર્યું ? હવે તે દૂર ગયો એટલે તેનું આકર્ષણ વધારે રહે એટલું જ ને ? એવું પણ મને મા તરીકે ન લાગવું જોઈએ ?” મમ્મી બોલી હતી. તે એટલું સીધું અને સટ બોલી કે તેના તે ઉત્તર પછી મારા મનમાં એ પછી ક્યારેય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો નથી. એમાં ઘણા મેં નહિ પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર પણ મળી ગયા.

શ્રીદાદા અને મારા ગમા-અણગમા, સામસામેના છેડાના હતા. તે છેડા પછી મારા તરફથી શાર્પ થતા ગયા. નાનપણમાં તે કંઈ પણ ખાવા માટે કચકચ કરતો એટલે હું નાનો હતો ત્યારે તે પણ નાનાની જેમ વર્તતો. પછી ધીરે ધીરે ખાવાનો શોખ હદ ઉપરનો થઈ ગયો. એટલો કે સુકલકડી શ્રીદાદા જાડોપાડો થયો. પહેલાં તે ખાતો નહોતો માટે તેનાં લાડ-મનવર થતાં હતાં. પછી વધારે ખાવા માટે શાબાશી. મેં કદી ઓછું ખાધું નહિ, કદી ભાવ્યું તેથી વધારે પણ નહિ મને મનાવવાનો, લાડ-પ્યારનો સમય આવ્યો જ નહિ. મેં આવવા જ ન દીધો. કદી લાગે કે શ્રીદાદાનો આમાં શો વાંક ? હું તેના ઉપર ગુસ્સે કેમ થતો ગયો ? તેને મળતાં લાડકોડમાં એક ભાઈ તરીકે મને સહભાગી કેમ ન કર્યો ? મેં જ મારા મનને મનાવી લીધું. હું વધારે ને વધારે નિરપેક્ષ થતો ગયો. મનમાંને મનમાં તુલના જાગે કે અપેક્ષા થાય તો તે હું દબાવી રાખતો. અપેક્ષા જાગે જ નહિ, ઉપાય તરીકે સરળ લાગે પણ તે એટલું સહેલું નથી. થાળે પડતાં-પાડતાં જવું પડે, મનને ઠોકરાવતાં, અવગણીને.

કંઈ લાગ્યું એટલે મેં સૂઝાનનો મેલ ફરી ખોલ્યો, વાંચ્યો. આ વખતે વાંચતાં સૂઝાન મને કરગરીને વિનંતી કરે છે, ત્યાં આવવા “ડોક્ટરે કહ્યું છે કે ડેડીને તેના રૂટ્સ તરફ લઈ જવા જોઈએ ?” સૂઝાને લખેલી એક લીટી. શ્રીદાદાનું રૂટ્સ - જે ઉખાડીને તે અમેરિકા ભાગી ગયો. જે મમ્મી-પપ્પાએ ખરા દિલથી પ્રેમ કર્યો, આંખમાં તેલ આંજીને મોટો કર્યો... જાણે કે ત્યારે તે બે જણનું જીવન તેની આસપાસ હતું. તેમનું તે જીવન હતો. અસ્તિત્વ હતો. અને તેમાં મારાં મૂળિયાં પણ અંકુરિત થતાં હતાં. ન જોઈતાં છતાં પણ. અર્થાત્ હું જન્મ્યો આ ભૂલને લીધે. રૂટ્સ આપણાં ! તે આપોઆપ અંકુરિત થાય છે કે ફણગાવવાં પડે છે ?

શ્રીદાદાને તેમના રૂટ્સ તરફ લઈ જવા એટલે મારે પણ મારા રૂટ્સ તરફ જવું. જે રૂટ્સ અંકુરિત થતાં હતાં ત્યારે મારા જ મારે ઉખાડી નાંખવાં પડવાં છે - નો, આઈ કાન્ટ ! મેં મેલ બોક્સ પાછું બંધ કર્યું અને કામની શરૂઆત કરી. હું અસ્વસ્થ થયો હતો શું ? જરા પણ નહિ... કામમાં મારું ધ્યાન રોજની માફક લાગતું હતું. એક

એસાઈનમેન્ટનાં નિરીક્ષણ લખવાનાં હતાં. તે હું દરરોજની જેમ શાંતિથી, એકાગ્ર થઈ લખતો રહ્યો.

સાંજે, ઓફિસમાંથી છૂટીને હું જિમમાં જાઉં છું. મને વ્યાયામ કરવો ગમે છે – એક વાત. બીજું જીમનું વાતાવરણ મને ગમે છે. જે તે પોતાના શરીરને તંદુરસ્ત રાખવા માટે વ્યાયામ કરે છે. શરીર સાથે મનને પણ ઉત્સાહ આવે છે. કોઈનું કોઈ તરફ ધ્યાન જતું નથી. કોઈને કોઈમાં રસ પણ નથી હોતો. કેલેરીઝ બર્ન કરવાની, દિવસભરના શ્રમથી થાકી ગયેલા શરીરને તાજુ-તેજીલું બનાવવાનું અને ભાગવાનું. જીમમાં ગીત-સંગીત વાગતાં હોય છે. કદી શાંત, કદી ઢેચેણ, ઢેચંણ... શરીરમાં કોઈ પણ લય-રિધમ અક્ષરશઃ ઊતરે છે, પછી શરીર પણ ઘૂમવા માંડે છે... આ અનુભવ મસ્ત હોય છે.

જિમમાં આજે પાશ્ચાત્ય સંગીત લગાડ્યું હતું. મંદ ધૂન જેવું. હું ટ્રેડ મીલ પર ચડ્યો. મશીન ઓન કર્યું. સ્પીડ વધારતો ગયો અને તે સ્પીડ સાથે મારી ચાલવાની ગતિ મેળવી. સામે કેલેરી બર્ન થવા માંડી. તે બતાવનારો કાંટો હતો. બાજુમાં હું કેટલું ચાલ્યો તે મીટર... એક એક પગલું ઉપાડતાં તે અંતર કપાતું ગયું. કિલોમીટરના વધતા ગયા આંકડા.

એક પળ મને લાગ્યું કે જાણે હું મારું જીવન, પાછા ફરીને ફરીથી ચાલું છું. ચાલીને પાછળ રાખેલું આયખું... સૂઝાન કહે છે તે પ્રમાણે તે રૂટ્સ તરફ ! જે રૂટ્સ તરફ શ્રીદાદાને લઈ જવાની જવાબદારી સૂઝાન મારા પર નાંખે છે. તે મૂળિયાંમાં - રૂટ્સમાં, મારાં પણ ગૂંથાયાં છે - અંકુરિત થયેલાં - ન થયેલાં અને અંકુરિત ન થવા દીધેલાં બધાં મેં કાળની માટી નીચે દાટી દીધાં છે, એમ કહું છું ત્યારે મારાં તે મૂળિયાં અને શ્રીદાદાનાં મૂળિયાં એકબીજામાં ગૂંથાઈને, વણાઈને એક ચટાઈ તૈયાર થઈ હશે... ઘટ્ટ... મજબૂત... તેની ડિઝાઈન મારી પસંદગીની નહિ હોય, સુંદર નહિ હોય, પરંતુ તે છે. હશે જ હું નકારું તોપણ તે છે. સ્મૃતિ ભૂંસી નાંખી છે કહું તોપણ. કારણ હું જીવન અહીં સુધી ચાલીને આવ્યો કહું તોપણ સ્મૃતિ એમ ચાલીને પૂર્ણ ભૂંસી શકાતી નથી. તે ભૂતકાળ બનીને સિલક રહે છે. એટલે જ, શ્રીદાદાને તે ભૂતકાળનો આધાર જોઈએ છે, એટલે તે શેટર્ડ થયા ને ? જે મૂળ તેણે કાપી નાખ્યાં હતાં નાળની જેમ; તે જ મૂળના આધારે તે આજે તેનું આગળનું સરી જતું આયખું પકડવા ઇચ્છે છે. તેના વેરવિખેર થયેલા જીવનને ફરીથી ઊભું કરવાનાં છે તે રૂટ્સ.

‘કેમ છે કેદાર ?’ સિંગકાકા જિમમાં આવતા જ પૂછે. બધાં સાથે વાત કરે. મને તે સામેના અરીસામાં દેખાતા હતા. મેં અરીસામાંથી હસી, તેમને જોઈ ડોક હલાવી. ગયા વર્ષે તેમનો દીકરો અકસ્માતમાં ગયો. વીસ વરસનો. સિંગકાકા તેને કેનેડા મોકલવાના હતા ભણવા. તે કહેતા, “ફક્ત ભણવા મોકલું છું. શિક્ષણ પૂરું થયા પછી તે પાછો ફરશે.” તેમને ખાતરી હતી, તેને ત્યાં ગમશે નહિ.

સિંગકાકાના શર્મા નામના નજીકના મિત્ર. તે પણ જિમમાં આવે. તે કહે, “તું શરત માર, કોઈ પાછું આવતું નથી. અમેરિકા સ્વર્ગ લાગે છે બધાને. સિંગકાકા કહેતા કે મારા દીકરાને સગાં-સંબંધી જોઈએ. તેને ત્યાંનું એકલાપણું સહેવાશે નહિ. અને છેવટે આપણી માટી, આપણી ભૂમિ ખેંચીને લાવે કદી ન કદી. પણ કાળે આ બંનેની શરત પાર પડવા ન દીધી. દીકરો ગયો ત્યારે જિમમાં બધાને લાગતું કે, ‘આમાંથી સિંગકાકા કેવી રીતે બહાર નીકળશે ? પરંતુ તેમણે જાત સંભાળી લીધી. તે હંમેશાં કહેતા કે ‘માણસોના લીધે હું આ દુઃખને પચાવી શક્યો; ઈશ્વરના લીધે નહિ, એટલો માણસો પર વિશ્વાસ છે મને.’” મને માણસો..., સગાં-સંબંધી ઉપર વિશ્વાસ બેસે એવી કોઈ વ્યક્તિ મળી નથી. મળે તો મને આશ્ચર્ય થાય. હું તો જિંદગીમાં એકલો જ રહ્યો. મને કોઈની પણ ગરજ પડી નહિ. કેમ ન પડી, ઈશ્વર જાણે... નાનપણમાં હું મારાં મા-બાપને જોઈતો નહોતો. એટલે ? શ્રીદાદા તો તેમને ગમતા હતા, તો તેમને તે કેમ અણગમતાં ? ઘર છોડી ભાગી જવા જેટલા.

મમ્મી કાગળ લખતી, ફોન કરતી. તે તેનો પ્રતિસાદ દેતો નહિ. થોડું બોલતો. કદી એકાદ ફોન.... પપ્પા ઉદાસીન થતા ગયા. તેમને સમજાયું કે શ્રીદાદાએ સંબંધ તોડી નાખવા જેવું કર્યું છે. મેરીનું નામ લઈને તેણે ‘તેને ગમતું નથી’ એમ વારંવાર કહ્યું છે અને સંબંધમાંથી છુટકારો પામ્યો છે.

જિમમાંથી પાછો ફર્યો ત્યારે પાડોશી નેનેકાકીએ સંદેશો આપ્યો, ‘રસોઈયણ બાઈએ કહેવડાવ્યું છે કે તેને સારું નથી એટલે તે આવવાની નથી. મેં કહ્યું, ‘સારું.’ આ રસોઈયણ બાઈ વારંવાર સારું નથી કહે છે તો ન આવવાનું બીજું બહાનું તે કેમ શોધતી નથી. રામ જાણે !

“તમે રસોઈયણ બાઈ બદલો, કેદારભાઈ ! વારંવાર ખાડા પાડે છે તમારી બાઈ ! એકલો માણસ છે જાણીને, લ્યો ફાયદો ! હું મોકલાવું રોટલી-શાક ! આવ્યા પછી પાછા ક્યાં જશો ? સંકોચ રાખશો નહિ.” નેનેકાકી બોલ્યાં.

સારાં છે તે. હું એકલો છું જાણીને સહાનુભૂતિ રાખે છે અને મને, હું એકલો છું માનીને કોઈ સહાનુભૂતિ દર્શાવે તો મારો ગુસ્સો ભભકી ઊઠે. એકલા રહેવાનો પર્યાય મેં જાણીજોઈને સ્વીકાર્યો છે. કોઈએ મારા ઉપર ઠોકી બેસાડ્યો નથી કે નાઈલાજે મારા નસીબે આવ્યો છે. એકલું રહેવામાં દયા ખાવા જેવું શું છે ? હું મારી રીતે સુખી છું. ઈન ફેક્ટ તમારા બધા કરતાં વધારે ખુશ છું. કોઈની સાથે કશી પણ આપ-લે નહિ. સારું લાગે છે મને.

મેં નેનેકાકીને, “ના, થેન્ક યુ. હું મારું કરી લઈશ.” કહ્યું. તાળું ખોલ્યા વગર જ પાછો ફર્યો. વિચાર્યું કે આજે ચાઈનીઝ ખાઈશ. ઘણા દિવસોથી ખાધું નથી. મેં જયંતને ફોન કર્યો. જયંત મારી ઓફિસનો સહકાર્યકર. મિત્ર નહિ. મિત્ર બનાવવાની એક કલા

હોય છે, તે મારામાં નથી. બીજું, મિત્ર બનાવવા એટલે બીજાને તમારા જીવનમાં ઘૂસવા દેવાની તમારી તૈયારી. મારી તે તૈયારી નથી. બીજી વાત, હું કોઈને ગમતો હોઈશ, કોઈને મારું કામ હશે એવું મને કદી લાગ્યું નથી. ઓફિસમાંના જયંત સાથે કંપની મળે માટે સાથે જઈએ. ગપ્પાં – અમારી વાતો સટરપટર - આડીઅવળી હોય. હું તેને મારા જીવન વિશે કંઈ પૂછવા દેતો નથી. તે એકલો જ રહે છે. આઈ-વડીલ પરભણીમાં. હજી તો એકલો રહે છે. તેના લગ્નની ખબર નથી.

તેને ફોન કર્યો તો તેનાં આઈ-વડીલ પરભણીથી અચાનક આવ્યાં હતાં, તેને મળવા. મેં કહ્યું, ઠીક છે, કંપની જોઈએ જ એવું મને નથી. તેથી હું એકલો જ ગયો. મસ્ત ચાઈનીઝ દબાવીને ખાધું. ઘેર આવ્યો. ફોનના આન્સરિંગ મશીન પર એક મિસ્ડ કોલ હતો. મેં આન્સરિંગ મશીન ઓન કર્યું. “હાય ! આય એમ સૂઝાન... યુ ગોટ માય ઈ-મેલ ? પ્લીઝ આન્સર મી...” આ બહેનબા તો પાછળ પડ્યાં છે. ‘શક્ય નથી.’ કહેવડાવી દઉં સ્પષ્ટ રીતે. મેં નક્કી કર્યું અને બેગમાંથી લેપટોપ બહાર કાઢ્યું. ઈ-મેલ લખવા શરૂઆત કરી, એટલામાં પાછી ફોનની રિંગ વાગી. સૂઝાન કે શું ?... તે સૂઝાન જ હતી.

“હાઉ ઈઝ શ્રીદાદા ?” મારા મોંએ પહેલો સહજ પ્રશ્ન નીકળી ગયો.

“નોટ વેલ. ડેડ વાન્ડેડ ટુ સી યુ. પ્લીઝ અંકલ... કમ. આઈ કાન્ટ મેનેજ હીમ એલોન !” તેના અવાજમાં ચિંતા હતી.

“નહિ અવાય...” મારા મોંમાં શબ્દો હતા, પણ હું અટક્યો... જરા થોથવાયો.

“તમારી ટિકિટની ચિંતા કરશો નહિ. હું તમને મોકલીશ. તમે આવી શકશો ને ? તારીખ જણાવો. રજા મળશે તમને ?” તે મને ફરી ફરી પૂછતી રહી, તોપણ હું તેને “આવી શકીશ નહિ” એવો ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. તેને છેવટે મેં કહી દીધું કે “જણાવું છું, ટેક કેર ઓફ હિમ.”

ફોન મૂક્યા પછી મને મારા પર જ ગુસ્સો આવ્યો. શા માટે સૂઝાનને આશા આપીને રાહ જોવાનું કહું છું. હું આવી શરમમાં કેમ આવી ગયો ? એકલા રહેવાથી કોને કેવું લાગશે તે વિચાર મને સ્પર્શતો નથી. તેમાં પણ સૂઝાન સાથે તો વર્ષોથી સંબંધ નથી. સગપણ પણ નામનું જ, કહેવા પૂરતું જ. પછી શ્રીદાદાના લીધે ? તેના માટે મને અંદરથી કંઈ લાગે છે શું ? કે સૂઝાનના અવાજની અસહાયતા મને શરમમાં નાખી ગઈ ? પણ સૂઝાન અને મારી વચ્ચે એવો ભાવનાશીલ - લાગણીભર્યો સંબંધ હતો કે જેને લીધે સૂઝાનની અસહાયતા આટલી સ્પર્શી ગઈ ?

હું જણાવું છું એવું સૂઝાનને કહ્યું હતું. હમણાં જ શું ? પછી ? ક્યારે જણાવવાનું. મારી તે રાત અસ્વસ્થ ગઈ. શ્રીદાદા માટે કોઈ પણ ભાવ નહોતો, તો સૂઝાનને ‘ના’ પાડીને હું છૂટી થયો હોત ને ? આ એક જ પ્રશ્ને મને આખી રાત પજવ્યો. નાનપણના

અનેક પ્રસંગો સરસર યાદ આવી રહ્યા હતા, જે હું તદ્દન ભૂલી ગયો છું એવું મને લાગતું હતું. તે જ સ્મૃતિઓ.

એક વખતે મને ફફળતો તાવ આવ્યો હતો. મમ્મી કામકાજ પરવારીને જરા મારી પાસે બેઠી હતી. એટલામાં શ્રીદાદા આવ્યા નિશાળેથી. મમ્મીનો મારા કપાળ પર મૂકેલો હાથ તે આવ્યો એટલે આપોઆપ બાજુએ થયો. તેને ખાવાનું આપવા ઊઠવા માંડી. શ્રીદાદા ત્યારે નવમીમાં હતો, એટલે તે પોતાના હાથે લઈ ન શકે તેવો નાનો નહોતો. શ્રીદાદા બોલ્યા, “મમ્મી, તું કેદાર પાસે બેસ, હું જાતે ખાવાનું લઈશ.” “તું કેવી રીતે લઈશ ? હું આપું છું ને...” મમ્મી બોલી. “મમ્મી ! હું નાનો નથી. મને લેતાં આવડે છે અને કેદાર માંદો છે તો તેની પાસે બેસ ને જરા. તેનું મોં કેવું સુકાયું છે જો !” શ્રીદાદાને મમ્મીના લાડ-કોડનો ત્રાસ થવા માંડ્યો. પણ તે દિવસે મારી માંદગી – મારો ઊતરેલો ચહેરો જોઈને તેને ખરેખર લાગી આવ્યું હતું, મારી પાસે બેસીને મારા વાળમાં તેણે આંગળી ફેરવી હતી અને બોલ્યો હતો, “કેદુ ! જલદી સારો થઈ જા, મારાથી તારી સામે જોવાતું નથી.”

શ્રીદાદાની થોડી યાદગીરીમાંથી આ એક યાદ. આમ અમે સાથે ઓછું રમ્યા. ઉંમરનો ફરક દસ વરસનો, તેથી તે મને મોટો લાગે અને તેને હું નાનો. મારા વાળમાં તેણે ફેરવેલી આંગળીથી જરાતરા રડવું પણ આવ્યું હતું. મમ્મી મને મળતી નથી તે ભાવના સાથે તેનો તે સ્પર્શ જોડાઈ ગયો હશે...

મમ્મીનો સ્પર્શ.... મને જે ઓછો મળ્યો અને જ્યારે ક્યારે મળ્યો ત્યારે મારા સુધી પહોંચ્યો એવું નથી. હું મોડો જન્મ્યો, ન જોઈતો જન્મ્યો, તેથી હું તેને કેમે કરી ગમતો નહોતો. મોટી ઉંમરે બાળક જન્મે ત્યારે માનો બધામાંથી રસ ઊડી ગયો હોય... ઉંમર પ્રમાણે સહનશીલતા પણ ઓછી થઈ હોય... મમ્મીનો આ બધો સમય મારી બાબતે માફક નહોતો... જાણે શ્રીદાદા તેના જીવનનો અને તેના શરીરનો એક ભાગ હતો.

તે પછી બે દિવસ મેં એમ જ પસાર કર્યા. સૂઝાનને કંઈ જણાવ્યું નહિ, પણ મનમાં ડર હતો. કોઈ પણ વખતે સૂઝાનનો ફોન આવી શકે છે... તે વખતે તેને શો જવાબ આપવો ? મને એ પણ સમજાયું હતું કે મારા તરફથી “હું આવું છું” તે જ ઉત્તર જશે. શ્રીદાદાને મળવું એ મારું કર્તવ્ય છે, એવી સમજ આપે એવું મારું મન નહોતું. મારા માટે કોઈએ કોઈ કર્તવ્ય પાળ્યું હતું ! તોપણ મેં ટ્રાવેલ એજન્ટને ફોન કરી દીધો અને ન્યૂયોર્કની ટિકિટ મારા હાથમાં પણ આવી. દસ વર્ષનો વિઝા મને પહેલાં જ મળ્યો હતો. કંપનીના કામ માટે બે વાર સેન્ટ્રાલ્સિસ્કો ગયો હતો.

મને યાદ છે ત્યારે મેં શ્રીદાદાને ફોન કરેલો, તે તેમને ગમ્યું નહોતું અને મેં આ છેલ્લો ફોન કહીને મૂકી દીધો. હું અમેરિકામાં છું એનું તેને આશ્ચર્ય થયું... પરંતુ ‘તું ઘેર આવ’ એવું એક વાર, ભૂલથી પણ બોલ્યો નહિ. “તું ઘણો દૂર છે” કહીને મેરીથી

થયેલા છૂટાછેડાની વાત કરી.. ટૂંકમાં પોતાની મનોસ્થિતિ સારી કેમ નથી તે પણ કહ્યું. તેથી કેલિફોર્નિયામાં અભ્યાસ કરતી સૂઝાન વરસમાં એકાદ વાર આવતી. તેને મળવા. તે પણ કહ્યું, છતાં આ મનોસ્થિતિમાં તેને મારો આધાર જોઈએ છે તેવું લાગ્યું નહોતું. તે પણ ઠીક છે. મેં પણ “મને ટાઈમ નથી” કહીને તેને અવગણ્યો. નહિતર તેને ત્યાં શા માટે ? અને જઈને કરવાનો પણ શું હતો ?

ખરું કહું તો મારે કોઈના પર અવલંબીને રહેવું પડે... પૈસા માટે નહિ... લાગણી માટે, પ્રેમ માટે તો મને તેનો ત્રાસ થાય. આપણે આવા લાગણીશીલ શા માટે થવું ? સગાં-સંબંધી કહીને બીજાને બાંધી રાખીએ, જકડી રાખીએ ? હું મમ્મીને કદી તોછડું બોલતો. એક વાર એમ જ ઉદ્ધતાઈથી કહ્યું, “શા માટે શ્રીદાદાની રાહ જુએ છે ? શા કામ માટે તે આવે ? તેના આવવાથી તારામાં શું ફરક પડશે ? અને તારા જીવનમાં ? જે માણસ તને જોઈએ છે તેને તું જોઈતી ન હોય તે સમજાય છે છતાં પોતાને તેના પર કેમ ઠોકી બેસાડે છે ? મમ્મી ન બોલતાં સાંભળી લેતી, પણ શ્રીદાદાના ફોનની, તેના પત્રોની રાહ જોવાનું છોડતી નહીં.

મેં ન્યૂયોર્કના એરપોર્ટ પર પગ મૂક્યો અને મને મમ્મીની યાદ આવી. તેને શ્રીદાદા પાસે આવવાની કેટલી ઈચ્છા હતી ! પરદેશી પુત્રવધૂ તો પરદેશી ! તેને પુત્રનો ઘરસંસાર ચલાવતી મન ભરીને જોવી હતી. નાનકડી પૌત્રીને રમાડવી હતી. હાલરડાં ગાઈને સુવાડવી હતી. કાલું-ઘેલું બોલવું હતું તેની સાથે. પરંતુ શ્રીદાદાએ કદી તેને આમંત્રણ આપ્યું નહિ. “મેરી વિચિત્ર છે” તે ધ્રુવવાક્ય સંભળાવતો રહ્યો. તેના ઉપર મમ્મી પોતાને અનુરૂપ વિશ્વાસ રાખતી ગઈ; અને પોતાના મનનું સમાધન કરતી રહી.

ન્યૂયોર્કનું એરપોર્ટ એકાદ શહેર જેવું હતું... ચકચકિત શ્રીમંતાઈ... અગણિત કીમતી વસ્તુની અગણિત દુકાનો... રેસ્ટોરન્ટ્સ... કોફી શોપ્સ... સેન્ડવિચીઝ બાર... બધું પસાર કરીને કસ્ટમ.. વિઝા વિધિ સરળતાથી પાર પાડી, હું બહાર આવ્યો. સૂઝાન મારા નામનું બોર્ડ લઈને ઊભી રહેવાની હતી. નહિતર અમે એકબીજાને ઓળખીએ કેવી રીતે ? મારા નામનું બોર્ડ દેખાયું, તેવી જ તે આગળ આવી. “અંકલ... મિ. કેદાર” તેણે અચકાતાં પૂછ્યું. મેં ‘યસ’ કહ્યું. તો તે હસીને બોલી, “વેરી સિમિલર ફેસ ટુ ડેડ ! આઈ કેન ઈઝિલી ફાઈન્ડ...”

“ઈઝ ઇટ ?” હું પણ હસીને બોલ્યો. પછી પૂછ્યું, “કેમ છે શ્રીદાદા ?” તેણે ડોકું ધુણાવ્યું અને અમે ચાલવા માંડ્યા પાર્કિંગની દિશામાં.

મમ્મીને મોકલાવેલા ફોટામાંની સૂઝાન અને આ સૂઝાન - એક જ. બે સૂઝાન સાથે લિન્ક જોડતાં ફાવ્યું નહિ. સામેની સૂઝાન ખૂબ જાડી-લઠ્ઠા દેખાતી હતી. ગાલ ફૂલેલા ગોળમટોળ. બાંધો ઠીંગણો અને જ્યાં જ્યાં હોઈ શકે ત્યાં ચરબીના થર. આંખો ગાલમાં ખૂંપાઈ ગયેલી... આંખોનો રંગ તોફાની - તપખીરી. ચશમાંમાંથી પણ તે ઘેરો તપખીરી

રંગ ડોકાતો હતો. રંગ યુરોપિયન ગોરો નહોતો. ભારતીય ગોરો કહી શકાય. મમ્મી તેને જોતાં જ બોલી હતી. “શ્રી જેવી નથી આ.” પણ મને આજની સૂઝાનમાં શ્રીદાદાનો ભાસ થતો હતો. વિશેષતઃ તેનું નાક... સહેજ પહોળું અને સરળ.. અને શ્રીદાદાના ચહેરા પરની મીઠાશ સૂઝાનમાં પણ હતી.

હું તેની ગાડીમાં બેઠી. તે જ ડ્રાઇવ કરતી હતી. એક પળ મને સારું લાગ્યું કે આ મારી સગી ભત્રીજી છે અને તેને વર્ષો પછી જોઉં છું, લગભગ વીસ વર્ષો.

રસ્તો સ્વચ્છ, સીધો અને સરસ હતો. બાજુમાં વૃક્ષોની લીલીછમ હરિયાળી... અતિવેગથી દોડતી ગાડી.

“ડાયરેક્ટ શ્રીદાદા પાસે જવાનું કે ?” મેં શરૂઆત કરી.

“નહિ, તમે ફેશ થાઓ, ઘરે જઈએ અને પછી બપોરે જઈશું.” તે બોલી.

“તું શું કરે છે ?” મેં હવે વાતચીતની શરૂઆત કરી.

“હું એક સુપર માર્કેટમાં કેશિયર છું.” તે બોલી.

એટલે આ કેટલું ભણેલી હશે. ઘણી સારી કેરિયર નહિ હોય આની ?

“મેં ગ્રેજ્યુએશન કર્યું પોલિટિકલ સાયન્સમાં.” તે જ મારા પૂછવા પહેલાં બોલી.

“અભ્યાસમાં મને રસ ન પડ્યો.”

તેની સામે જોતાં મને શાળામાં જતા શ્રીદાદા યાદ આવ્યા. આવો જ જાડો-પાડો, ઢંગઘડા વગરનો, ક્યાંય જઈ આવે ત્યારે હાંફતો હોય, વધારે ભણવાનું તેને ગમતું નહિ.

“તમે ડેડીના નાના ભાઈ ને ?” તેણે પૂછ્યું. ફરીથી ખાતરી કરવા જેવું કેમ પૂછે છે તે મને સમજાયું નહિ. પછી તે બોલી, “મને દાદી યાદ આવે છે, થોડાઘણા પણ તમે યાદ આવતા નથી. હું આવી ત્યારે તમે હતા ?... ઇનફેક્ટ, મારે દાદીને ફરીથી મળવું હતું.”

મને આશ્ચર્ય થયું. તેને મળવું હતું મમ્મીને ? શા માટે ?

“ડેડી મને કહેતા કે તેમનો ડેડ પર ખૂબ પ્રેમ હતો. એટલે મને પણ તેમણે એટલો પ્રેમ કર્યો હોત... ” તે બોલી.

“તારી દાદીને પણ તને મળવું હતું.” હું બોલ્યો. તે હસી.

“મારી મમ્મીનાં આઈ, તે મારાં દાદી હતાં પણ તેમનો પ્રેમ મમ્મી પર નહોતો, તો મારા ઉપર કેવી રીતે હોઈ શકે ? સ્ટેપ-મધર સાવકી મા હતી તે તેની. મારો ને મમ્મીનો ઝઘડો થાય તો હું મોંમને કહેતી, “તારી મમ્મીનો પ્રેમ તારા પર નહોતો એટલે તને કોઈને માટે પ્રેમ નથી...” મોંમ કહેતી, “સાચું છે એટલે જ મને પ્રેમ કરતાં આવડતું નથી. તારા ડેડીને પણ કર્યો નહિ... અંકલ, આવું હોઈ શકે ?”

તેના પ્રશ્નનો શું જવાબ આપવો તે જ મને સમજાયું નહિ. એમ તો મેં કહ્યું હોત આવું ક્યાં હોય છે ? પ્રેમ કરતાં માણસને આવડે નહિ ! તે પણ મમ્મીને ! એવું થાય

ખરું ?” મારી મમ્મીએ પણ મને – તેના બીજા દીકરાને પ્રેમ ક્યાં કર્યો હતો ? હોઈ શકે, એકાદા પર પ્રેમ ન થાય. પણ જવાબ ન દેતાં હું માત્ર હસ્યો. તે પણ ચૂપચાપ ડ્રાઈવિંગ કરતી રહી.

પણ તેના પ્રશ્નથી હું મનમાં અસ્વસ્થ થયો... પાછી મમ્મીની યાદ આવી. તેની છેલ્લી માંદગીમાં શરૂઆતમાં તો હું જ તેનું બધું કરતો. સ્પંજિંગ - બેડપેન - દવાગોળી આપવાં. તેના કાપેલા વાળમાં કાંસકો ફેરવવો. કંકુ લગાડ્યા વગર તેને ચાલતું નહિ. ચાંલવો પણ હું ચોંટાડતો તેના કપાળ પર. માંદગી વધતાં મેં કામ માટે બાઈ રાખી. ખર્ચ વધ્યો પણ તેને રાણીની જેમ રાખી – એટલે કે તે જ આવું કહેતી. તે ઘણી વાર કહેતી, ‘કેદાર, તું ન જોઈતો આવ્યો પણ તે જ સેવા-ચાકરી કરી. હું તને ‘આઈ’ કહું... માફ કર...’ તેની આંખમાંથી પાણી ટપકતું. પણ તેના આ શબ્દો મને પહોંચતા નહિ કદી. તે મનપૂર્વક અપરાધી ભાવે કહેતી. તોપણ મને લાગતું કે તેને હજી પણ વધારે લાગણી શ્રીદાદા માટે હતી. અને હજી પણ છે.

હું મારી જાતને ટોકતો, તારો આ ખુન્નસભર્યો સ્વભાવ છે. આ કડવટપણું છોડી દે તું. નિર્મળ, સ્વચ્છ મનથી મમ્મીના આ શબ્દો તારા મન સુધી પહોંચવા દે ! મન કબૂલ પણ કરે, હા, તેમ જ હશે. પણ મારાથી ભુલાયું નહિ. જે ઉંમરે મારે મમ્મી જોઈતી હતી, તેની મારે જરૂર હતી, તેની હૂંફ માટે જોઈતી હતી તે કેમ ન મળી ! માંદગીમાં તેની સેવા કરી મારે મમ્મી આવું કહે છે. મારા વિચારો પણ સીધા ન રહે, મને માન્ય છે તોપણ.

સૂઝાને હમણાં પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, પ્રેમ ન મળ્યો એટલે આપણે બીજાને પ્રેમ કરી શકતા નથી ? હવે, હું ચમક્યો એટલે મને પ્રેમ કરતાં આવડતું નથી ? હું પણ એમાંનો જ ? એટલે મને માણસો ગમતાં નથી ? તો એકલતા કેમ ગમે છે ? “મેરી વિચિત્ર છે” એ શ્રીદાદાનું વાક્ય હતું... સૂઝાને તેની મમ્મી માટે આવું જ... હું પણ એવો વિચિત્ર છું... લોકો મને વિચિત્ર કહે છે. એનો મેં કદી વિચાર કર્યો નથી તો અત્યારે શા માટે કરું છું ? મેં ગારા બધા વિચારો ખંખેરી નાંખ્યા અને ફટાક દઈને સૂઝાને પૂછ્યું, “તું મમ્મીને મળે છે ?”

“હા, તેના ફોન આવે છે. કદી મને મળીને જાય છે. વચ્ચે તેના પતિ ગુજરી ગયા. તે એકલી રહે છે હવે. ત્યારે મેં તેને અને ડેડીને ફરીથી ભેગા કરવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો...” શરૂઆતમાં થોડી અબોલ અને ઔપચારિક લાગેલી સૂઝાને, અત્યારે એકદમ મોકળાશથી મારી સાથે વાત કરતી હતી.

“પછી ?” મેં પૂછ્યું, “હવે તે ફરીથી ભેગાં થયાં ?”

“ના, એક વાર માણસમાં અંતર પડ્યું તો નજીક આવી શકાતું નથી. આવા માણસોને તેમનો ભૂતકાળ જીવવો કેમ ગમે છે, અંકલ ? કેમ કે વિસરાતો નથી માટે !

ગોડ નોઝ. કેટલોક વખત સાથે રહ્યાં પણ પછી બન્યું નહિ. મમ્મી પાછી ગઈ.”

“તેમને કેમ બન્યું નહિ ? શો પ્રોબ્લેમ હતો ?” મારાથી પુછાઈ ગયું.

“હું તમને શું કહું ? ઘેટ વોઝ ઘેર પ્રોબ્લેમ ! પણ ડેડ ખૂબ સંવેદનશીલ છે. તમને ખબર છે... તેમને કોઈનો ને કોઈનો આધાર જોઈએ છે. તેમની મમ્મીએ તેમના પર ખૂબ પ્રેમ કર્યો માટે હશે...” સૂઝાને એક બાજુ ગાડીના કાય ખોલ્યા. બહારનો મિરર હાથથી લૂછ્યો. પાછો કાય ઊંચો કર્યો. “એન્ડ માય મોમ ઈઝ વેરી પ્રેક્ટિકલ. તેને આવા ઇમોશનલ ડિપેન્ડન્ટ પર્સન્સ ગમતા નથી. શી હેટ્સ ધેમ !”

શ્રીદાદા સંવેદનશીલ ? હું યાદ કરવા લાગ્યો. મને તો તે એવો ક્યારે લાગ્યો ? કે અહીં આવ્યા પછી તે તેવો થયો ?

“એટલે ડેડ...” સૂઝાન બોલી, “મમ્મી છોડી ગઈ એટલે ખૂબ પડી ભાંગ્યા. બંનેને બનતું નહોતું. બંનેના ઝઘડા વારંવાર થતા રહેતા. મમ્મીએ ઘર છોડ્યા પછી... ખૂબ ડિપ્રેસ્ડ થયા તે. નોકરીમાં તેમને આ ડિપ્રેશન નડ્યું. નોકરી છૂટી ગઈ એટલે વધારે નવરા થયા. ડ્રિન્ક પણ વધ્યાં તેમનાં.”

હાઈ વે પસાર કરીને અમારી ગાડી, એક વળાંક લઈને એક નાના રસ્તા પર દોડતી હતી. આકાશનો ભૂરાશ પડતો રંગ – ક્યાંક રડયુંખડયું સુરેખ, સુંદર વાદળ... ઝાડની લીલા રંગની અનેક ઝાંચ... અને તે શાંતિ... એટલામાં નાનાં ઘાટીલાં ઘરોની હરોળ દેખાવા લાગી... પાછળ ડુંગર. એક ઘર આગળ સૂઝાને ગાડી રોકી. તેણે ઊતરીને મારો દરવાજો ખોલ્યો, “વેલકમ હોમ !” તે હસીને બોલી. ઘરનો ફાટક ખોલીને અમે અંદર આવ્યાં. લોન હતી. બાજુમાં નાનકડો સ્વિમિંગ પુલ. બાજુમાં ફૂલોના છોડવા. પતંગિયાં ડાળીએ ડાળીએ ઝૂલે તેવાં ફૂલ. કેટલાંક ફૂલો પર રંગનાં ટપકાં... પવનથી ટપકાં હાલતાં દેખાતાં હતાં. અંદરનું ઘર આમ તો સાદું હતું. ઘરમાંથી સીડી... બેસમેન્ટ... નીચે હોલ, કિચન, ઉપર એકબે રૂમ. ફર્નિચરની વધારે ગિરદી નહોતી. ભોંય લાકડાની હતી.

શ્રીદાદાની રૂમને અડીને આવેલી રૂમ સૂઝાને મને આપી. હું ફેશ થઈને નીચે ઊતર્યો. ટ્રેમાં સૂઝાને કોફી-સેન્ડવિચીઝ લાવી મૂક્યાં હતાં. પોતે બ્લેક કોફી પીતાં પીતાં સોફા પર બેઠી.

“તમને આવેલા જોઈને ડેડીને નક્કી આનંદ થશે. પણ તેમના મોં પર કોઈ ભાવ હોતા નથી. હવે તો તે હસતા પણ નથી અને બોલે છે તે પણ થોડું. ટોટલી બ્લેન્ક થયા જેવા છે. મમ્મીના ગયા પછી એકલા રહેતા હતા અહીં, ત્યારે મને બહું ચિંતા થતી હતી. તેથી હું મારી દીકરીને લઈને અહીં આવી. પછી થોડા સારા થયા, પણ પાછા...”

“તારો વર પણ અહીં રહે છે ?”

“નહિ, જોન સાથે લગ્ન કર્યાં નહોતાં. હું તેની સાથે રહેતી હતી. મારે તેનાથી એક બાળક જોઈતું હતું એટલે થવા દીધું. પણ મારી દીકરી છ મહિનાની હતી ને ગઈ, ડી-હાઇડ્રેશનથી.” સૂઝાન બોલી. પાછી જઈને હોટપ્લેટ ઉપરથી કોફી લાવી.

“તમે મારા પતિ વિશે પૂછો છો ને ? પૉલ મારો પતિ. જોનને છોડ્યા પછી પૉલ સાથે લગ્ન કર્યું. પૉલે મારી દીકરી રાખવાનું કબૂલ્યું હતું. પૉલ વોઝ એ ગ્રેટ પરસન ! પણ તે પહેલાં જ મારી દીકરી એલીના ગઈ. વરસ-બે વરસ હું અને પૉલ સાથે હતાં. હવે હું અને પૉલ જુદાં થયાં છીએ. તેને અને મને એકબીજાનું બંધન લાગવા માંડ્યું... હવે મારા મેકની સાથે કરાર થયા છે. બે વરસના. અમે એકબીજાને ગમીશું તો લગ્ન કરીશું. પરંતુ ફરીથી હું પ્રેગન્ટ છું. મેકથી. એટલે આટલી જાડી થઈ છું...” સૂઝાન આનંદથી મુક્ત હસતાં બોલી.

હું તેને જોતો હતો. હશે પર્યાસ-છવ્વીસ વર્ષની. પણ આટલી નાની ઉંમરમાં તે કેવું જીવન જીવી હતી ? મા-બાપનું છૂટા પડવું... તે પછી એક પછી એક પુરુષના અનુભવો... તેમનાં અલગ-અલગ વિચાર-વર્તન. નાની ઉંમરમાં સુવાવડ... છોકરીનું મૃત્યુ... એક બાજુ પિતાની માનસિક બીમારી... તેવું કેવું અને કેટલું જીવન ? તેણે કોઈ આડ-પડદો ન રાખતાં મારી સામે ઉઘાડી મૂક્યું. તેની દષ્ટિમાં એમાં કંઈ છુપાવવા જેવું નહોતું. એબનોર્મલ જેવું કંઈ નહોતું. આ ત્યાંની સંસ્કૃતિ હતી. નીતિ વિશે પણ આવી જ કલ્પના હતી. લાગ્યું આપણે આપણા જીવનમાં કેટલી ગૂંચવણ ઊભી કરીએ છીએ ! અને તેનો કેવો ડંકો વગાડતા હોઈએ છીએ ! મૂલ્ય, ચારિત્ર્ય, નીતિમત્તા... આ આપણા મને તૈયાર કરેલું માળખું છે ? તેને ફેંકી દઈ જીવન જીવનાર માણસ જોયો કે આપણી નજર ક્ષણમાં બદલાય છે. જોવાની દષ્ટિ આપણે જ ડહોળી નાંખી મલિન બનાવીએ છીએ ! છેવટે પવિત્ર શું અને અપવિત્ર શું ? યોગ્ય શું અને અયોગ્ય શું ? આપણા મને જ આકારેલી કલ્પના છે ને ! અને આપણે ત્યાં સગાંના સંબંધમાં જે ગોટાળા છે, તેમાંની ગૂંચ... બંધન આપણને ગમવા માંડે છે. ઘણી વાર તે ગૂંચવાડામાં ગૂંચવાવું ગમે છે.

[આવતા અંકે પૂર્ણ]

ખુશ રહું તે જીવિત !

■ ડેવિડ હાર્કિન્સ; અનુવાદ : એસ. ડી. દેસાઈ ■

અશ્રુ સારું તે નથી ?

કે ખુશ રહું તે જીવિત !

આંખ મીંચું, પ્રાર્થું હું આવે ફરી મુજ પાસ તે ?

કે આંખ ખોલીને નિહાળું જે મને દેતી ગઈ !

ખાલી લહું હૃદય મુજ હું, દેખી શકું તેને નહીં ?

કે છલોછલ અનુભવું અમ પ્રેમ પરસ્પરના થકી !

કાલ જે હજુ આવશે તે ભૂલીને હું કાલમાં જીવ્યા કરું ?

કે કાલ કેવી ઉજ્જવળ ગઈ કાલથી, તે ઊજવું ?

યાદ એવું કરતો ફરું કે તે નથી ?

કે, સ્મૃતિ હૃદયે હું ધરું ને જીવતી રાખ્યા કરું ?

રોતો રહું બની ચિત્તશૂન્ય ?

રહું રિક્ત હું મુખ ફેરવી ?

કે કરું જે તે મને કરવા ચહે -

હસતો રહું જાગી જઈ, ને પ્રેમથી જીવિત રહું ?

* અંગ્રેજ કવિ, ચિત્રકાર

મિર્ઝા ગાલિબ

■ શરીફા વીજળીવાળા ■

મિર્ઝા અસદુલ્લાહ ખાં ઉર્ફે 'ગાલિબ'નો જન્મ આગ્રા મુકામે ૨૭-૧૨-૧૭૯૭માં થયેલ. જે વર્ષે ગાંધી જન્મ્યા એ જ વર્ષે 'ગાલિબ'નું મૃત્યુ થયું (૧૫-૨-૧૮૬૯). આમ તો બંનેની શબ્દસંચયિત વચ્ચે આસમાન-જમીનનું અંતર, પરંતુ માનવતાને ચાહવામાં બંને એકસરખા.

પાંચ વર્ષની ઉંમરે પિતા અને આઠ વર્ષની ઉંમરે કાકાનું મૃત્યુ થવાને કારણે મિર્ઝાની જાગીર જપ્ત થઈ ગઈ. અંગ્રેજ સરકારે બાંધી આપેલા પેન્શન માટે થાકી જાય એટલા આંટાફેરા કરવા પડેલા મિર્ઝાને. માત્ર ૧૩ વર્ષની વયે દિલ્હીના ઉમરાવ બેગમ સાથે લગ્ન થયાં. મોંમાં ચાંદીનો ચમચો લઈને જન્મેલા મિર્ઝા બાકીની જિંદગી આર્થિક મુશ્કેલીઓ સામે ઝૂંટતા રહ્યા. જાણે કે ઉપરવાળા પાસેથી પારાવાર મુશ્કેલીઓ માગીને આવ્યા હોય એમ ૭ બાળકો થયાં પણ બધાં એમની નજર સામે જ વિદાય થયાં. એક ભાણેજને ખોળે લીધો એ પણ યુવાવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામ્યો. જેને પ્રેમ કરી બેઠેલા એ યુવતી પણ યુવાવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામી. આંખની સામે દિલ્હીને ઉજજડ થતી જોઈ, ઓળખીતા-પાળખીતાઓની કત્લેઆમ જોઈ, કારમી મુફ્તિસી અને સ્વાસ્થ્યને લગતી અનેક મુશ્કેલીઓ એમણે વેઠી. મોગલ સામ્રાજ્યના પતન સાથે દેશમાં દરેક ક્ષેત્રે પડતીનો જે યુગ શરૂ થયો એ કમનસીબે 'ગાલિબ'નો કાર્યકાળ છે. ૧૮૫૭ના વિપ્લવ પછીના બદલાયેલા હિંદુસ્તાનને નજર સામે જોનાર 'ગાલિબે' આ કારમા સમયની પીડાને કવિતામાં કળાના ધોરણે આલેખી છે પણ એના પત્રોમાં તો આ પીડા તારસ્વરે સીધી જ પ્રગટ થઈ છે.

આખી જિંદગી મુફ્તિસ રહેનાર મિર્ઝા જીવ્યા બહુ ઠાઠથી. લેણદારોથી છુપાતા ફરતા, શતરંજ, જુગાર, દારૂ, કોઠા પર જવું... કંઈ બાકી ન હતું, જેલમાં પણ જઈ આવેલા... માત્ર ૧૦-૧૧ વર્ષની ઉંમરે શાયરી કરતા થઈ ગયેલા મિર્ઝાએ આરંભે 'અસદ્' ઉપનામે લખ્યું. ૧૮૧૬માં તેઓ 'ગાલિબ' ઉપનામે લખવાનો આરંભ કરે છે. 'ગાલિબ' એટલે વિજેતા, છવાઈ જનારો, પ્રભાવ પાથરનારો... ને શાયરીના જગતમાં

ગાલિબે એમના ઉપનામને સાર્થક પણ કર્યું જ ને ? એમણે વધારે ફારસીમાં લખ્યું પણ એમને અમર બનાવ્યા એમની ઉર્દૂ કવિતાએ. વારસામાં મળેલા સૂફી વિચારોથી ગાલિબની શાયરી પ્રભાવિત રહી છે. હિંદુ-મુસ્લિમ, ઈસાઈ કે યહૂદી બધાને સરખા માનનારા ગાલિબે કદી નમાજ નો'તી પડી. જિંદગીમાં કદી રોઝા નો'તા રાખ્યા અને જિંદગીના છેલ્લા દિવસ સુધી એમનો શરાબપ્રેમ જરાય ઓછો નો'તો થયો. એ પોતાની જાતને કાયમ ગુનેગાર કહેતા. સરસ ખાવાનું, સરસ શરાબ, સરસ સંગીત અને સુંદર ચહેરાઓ ગાલિબને ગમતા. આમાંનું કંઈ પણ મળી જાય ત્યારે એ બાદશાહ કરતાં પણ વધુ ખુશ થતા. અલી સરદાર જાફરી 'દીવાને ગાલિબ'ની પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે : 'ગાલિબનો સ્વભાવ ઈરાની હતો, ધાર્મિક વિશ્વાસ અરબી, શિક્ષા-દીક્ષા અને સંસ્કાર હિંદુસ્તાની હતા તથા ભાષા ઉર્દૂ હતી.' જન્મજાત કવિપ્રતિભા ધરાવનારા ગાલિબ હરીફની સારી કવિતાનાં વખાણ કરી શકતા. બાદશાહો, નવાબો, ધનિકો, પંડિતોથી લઈને દારૂ વેચનારા સામાન્ય માણસ સુધી બધા 'ગાલિબ'ના મિત્રો હતા. જીવનભરની નિર્ધનતાએ ગાલિબની આકરી તાવણી કરેલી. એટલે જ અલી સરદાર જાફરી નોંધે છે : 'જિંદગીએ ગાલિબ સાથે સારો વ્યવહાર નો'તો કર્યો. હંમેશાં આત્મામાં મરુસ્થાનો જ ઠાલવેલાં પણ ગાલિબના આત્માએ જીવનને પુષ્પોનો બાગ ભેટમાં આપ્યો.'

ગાલિબે ઉર્દૂમાં અતિશય ઓછું લખ્યું છે છતાં એ ઉર્દૂના અતિ લોકપ્રિય કવિ છે. અલ્લામા ઇકબાલ તો એમને ગેટેના સમકક્ષ માને છે. અલી સરદાર જાફરી નોંધે છે કે ઇકબાલના ચિંતન પર ગાલિબનો પ્રભાવ છે. એમ તો જોશ મલીહાબાદીથી લઈને આજના શાયરો સુધી કોઈ એવું નહીં હોય જે કોઈ ને કોઈ પ્રકારે ગાલિબથી પ્રભાવિત નહીં હોય. જિગર કે જોશના કેટલા બધા જાણીતા શે'ર આપણા કોલમ લખનારાઓ ગાલિબના નામે ફટકારે છે તે પણ એની લોકપ્રિયતાને કારણે જ ને ? ગાલિબના શે'રમાં એટલી તો શક્યતા પડેલી છે કે દરેક ભાવક, સમીક્ષક એમાંથી પોતાની રીતે અર્થો તારવતો રહ્યો છે. એમની લોકપ્રિયતા એ હદે વધતી ગઈ કે એમના જીવન પર ફિલ્મો બની, ટીવી શ્રેણી બની. એમના દીવાનની (કાવ્યસંગ્રહની) ગણી ન શકાય એટલી આવૃત્તિઓ થઈ. એના પર હજારો લેખ લખાયા. ગાલિબે સપનામાં પણ નહીં વિચાર્યા હોય એવા અર્થવાળા ભાષ્ય રચાયા એના દીવાન પર. ગાલિબનો એક શે'ર લઈને અનેક નવી રચનાઓ થઈ (જેને તજ્જમીન કહે છે). એના નામે સાહિત્યિક સંસ્થાઓ, પુસ્તકારો શરૂ થયા. દર વર્ષે દુનિયામાં કેટલી બધી જગ્યાએ ધામેધૂમે 'ગાલિબ'દિવસ મનાવાય છે ! સામાન્ય વાતચીતથી લઈને કવિસંમેલનોમાં લોકો ગાલિબના શે'ર ટાંકે છે.

ગાલિબના એક પ્રશંસક અબ્દુરહમાન બિજનૌરીએ લખ્યું છે કે હિંદુસ્તાનમાં

બે ઈલ્લામી (દેવવાણી સંબંધી) ગ્રંથ છે : એક વેદ અને બીજો 'દીવાન-એ-ગાલિબ'. સ્વાભાવિક છે કે એમને ગાળો પડી જ હોય. પણ આજે આટલાં વર્ષો પછી જ્યારે 'ગાલિબ'ની કવિતા-ભાષા, પ્રદેશના સીમાડાઓને ઓળંગીને દુનિયાભરમાં ફેલાઈ ચૂકી છે, વૈશ્વિક કાવ્યનું રૂપ ધારણ કરી ચૂકી છે ત્યારે ઉર્દૂના વિખ્યાત વિવેચક પ્રો. રશીદ અહમદ સિદ્દીકીની આ વાત સાથે સંમત થઈ શકાય. એમણે કહ્યું હતું : 'મને જો કોઈ પૂછે કે હિંદુસ્તાનને મોગલ સલ્તનતે શું આપ્યું ? તો હું તરતની ક્ષણે આ ત્રણ નામ લઈશ : ગાલિબ, ઉર્દૂ અને તાજમહાલ. આજે આટલાં વર્ષો આ વાતની સાર્થકતા સમજાય છે. ગાલિબ, ઉર્દૂ ભાષા અને તાજમહાલ આ ત્રણેય હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનાં, સમન્વયનાં પ્રતીક છે.

મિર્ઝાનું નસીબ કેવું કે કાવ્યમર્મજ્ઞ લોકો અને કવિઓને ઉચિત માન-સન્માન આપનારા લોકોનો યુગ એમના જન્મ પહેલાં પૂરો થઈ ગયો હતો. ગાલિબની કમનસીબી હતી કે અપાત્ર લોકોની વચ્ચે રહીને કવિતા કરવાનું એમના નસીબે આવ્યું. જે દિલ્હીમાં તેર વર્ષની ઉંમરથી ગાલિબ મૃત્યુપર્યન્ત રહ્યા એ દિલ્હી માત્ર મુગલોની રાજધાની ન હતી એ હિંદુસ્તાનનું દિલ પણ હતી, સાંસ્કૃતિક બહુલતાની પ્રતીક પણ હતી. નાદિરશાહ પછી અહમદ શાહ અબ્દાલીએ દિલ્હીને લૂંટ્યું. પછીથી જે બાકી રહ્યું તેને અંગ્રેજોએ સફાયક કર્યું. ગાલિબની નજર સામે પ્રાચીન પરંપરાઓ કડડભૂસ થઈ રહી હતી, સામંતશાહી મૂલ્યોનો ઢાસ થઈ રહ્યો હતો, અને હજી નવાં મૂલ્યો નજરે પડતાં ન હતાં. આંખ સામે દિલ્હીને ઉજ્જડ થતી જોનાર ગાલિબે દોસ્તો, સગાંઓની કત્લેઆમ જોઈ. પોતાના સમકાલીન કવિઓ, વિદ્વાનોને ફાંસી પર લટકતા કે કાળા પાણીએ જતા જોયા. એની સામે માતમભર્યા શહેર સિવાય કશું જ બચ્યું ન હતું. આવી હાલતમાં જ એણે આમ કહ્યું હશે ને ?

न गुले-नग्मा^१ हूँ न पर्द-ए-साज़^१

मैं हूँ अपनी शिकस्त^२ की आवाज़ ॥

'ગાલિબ' જેવા કવિનું આ દુર્ભાગ્ય નહીં તો બીજું શું ? બાકી એ કસીદામાં 'ઉર્ફી' અને ગઝલમાં 'નજરી'ના સમકક્ષ હતા. રુબાઈમાં ઉમર ખૈયામથી જરાય ઉતરતા ન હતા. અને ગદ્યલેખનમાં અબુલફઝલ અને 'ઝહૂરી'થી ચડિયાતા હતા. પણ ૭૩ વર્ષની જિંદગીમાં એમને સિવાય અપમાનો બીજું કશું ન મળ્યું. પણ એ દુઃખોથી હાર્યા ન હતા. જીવનનાં દુઃખોને ભુલાવવા ગાલિબે એક રીત અપનાવી હતી. એમણે મુશકેલીઓને હસવામાં કાઢી નાખી. ઉંમર વધવા સાથે, જીવનના કડવા અનુભવો વધવાની સાથે એમની આ વ્યંગની ધાર વધુ ને વધુ તેજ થતી ગઈ.

૧. ફૂલોનું ગીત ૨. વાદનો પર્દો ૩. હાર.

મુશ્કેલીઓની મજાક ઉડાવવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો હતો પણ નહીં. ગાલિબે કહ્યું છે એક જગ્યાએ : ઔર क्या करे ? किसतसे लड़ा भी तो नहीं जा सकता ।

દુનિયાના તમામ મનુષ્યોને ચાહનાર ગાલિબ કોઈ પણ પ્રકારની સાંપ્રદાયિકતાથી પરે હતા. એકેશ્વરવાદી હોવાને કારણે એમનામાં હૃદયની વિશાળતા અને અપાર માનવપ્રેમ જોવા મળે છે. એમના એક શે'રમાં એમણે કહ્યું છે : કાબા કે મંદિરમાં માથું નમાવવાનો ઉદ્દેશ એક જ છે. પોતાના આરાધ્યની સમીપતા. તમે જ્યાં પણ માથું નમાવો, અંતે તો એ એક જ ખુદા માટે છે. ગાલિબનો એકેશ્વરવાદ આ રીતે પ્રગટ થાય છે :

**हर चंद^१ हरिक शै^२ में तू है
पर तुझसी तो कोई शै नहीं है ।**

અહીં તમને વેદાન્તદર્શનનો પ્રતિધ્વનિ નથી સંભળાતો ? આ સૃષ્ટિ બ્રહ્મનું જ પ્રતિબિંબ છે. બ્રહ્મ એક જ છે અને સર્વસ્વ છે એ વાત ગાલિબ આમ કહેશે :

**हस्ती के मत फरेब में आ जाइयो 'असद'
आलम तमाम हल्क^३-ए-दाग-ए-खाल^४ है ।**

**हौं खाइयो मत फ़रेब-ए-हस्ती
हर चंद^५ कहे कि है, नहीं है ।**

જિંદગી એક ભ્રમ છે. લોકો ભલે ને એના હોવાના ઢોલ પીટે પણ તમે એના ધોખામાં આવશો નહીં. જિંદગી જેવું કંઈ છે જ નહીં એમ માનજો. જે છે તે કેવળ જાતભાતનાં પ્રલોભનોમાં ફસાવવાની જાળ છે અને બીજું કશું નહીં.

'ગાલિબ' અનેકતાને જોઈને આશ્ચર્ય પામે છે. વિચલિત થઈને કહી ઊઠે છે :

**जबकि तुझ बिन नहीं कोई मौजूद
फिर यह हंगामा ए खुदा क्या है ।
ये परी चेहरा लोग कैसे हैं
गम्ज़-ओ-अद्य-ओ-अदा^६ क्या है ।
सबज़-ओ-गुल^७ कहाँ से आये हैं
अन्न^८ क्या चीज़ है, हवा क्या है ।**

આત્મા બ્રહ્મનો જ અંશ છે. એકવાર આ સમજ વિકસે પછી ન કર્મ, ન એનો પ્રભાવ, ન સંબંધ, ન સંબંધી... કશું રહેતું નથી. રહે છે માત્ર બ્રહ્મ.

**दिल-ए-हर कतरा^९ है, साज-ए-अनल बहर^{१०}
हम उसके हैं हमारा पूछना क्या**

૧. જેટલું, જે પ્રમાણમાં ૨. પદાર્થ, પ્રસંગ ૩. કૂડાળું, ક્ષેત્ર ૪. જાળ, પાશ ૫. જેટલું, જે પ્રમાણમાં ૬. સ્ત્રીની અદા તથા નાઝનખરાં ૭. તાજા ખીલેલાં ફૂલ ૮. વાદળ ૯. બિંદુ ૧૦. સાગર

**हवस^१ को है नशात-ए-कार^२ क्या क्या
न हो मरना तो जीने का मज़ा क्या ।**

अे तो आवुं पझ पूछी शके :

**न था कुछ तो खुदा था, कुछ न होता, तो खुदा होता,
डुबोया मुझको होने ने, न होता मैं तो क्या होता ?**

कंઈ न હતું ત્યારેય ઈશ્વર તો હતો જ, કંઈ નહીં હોય ત્યારે પણ ઈશ્વર તો હશે જ. મારા હોવાના ભાને જ મને ડુબાડ્યો. સંસારમાં આવતા પહેલા હું ઈશ્વરનો અંશ હતો. સંસારમાં ન આવત તો ઈશ્વરનો જ અંશ બની રહેત. મનુષ્ય તરીકે જન્મ લીધો, પોતાપણાની સભાનતા પ્રવેશી અને હું ઈશ્વરનો અભિન્ન અંશ ના રહ્યો. હું જન્મ્યો ના હોત તો શું ખાટુંમોળું થઈ જાત ?

**इशरते^३ कतरा है दरिया में फना हो जाना,
दर्द का हदसे गुजरना है दवा हो जाना ।**

જીવનું શિવમાં મળી જવું, બુંદ (કતરા)નું સાગરમાં મળી જવું એમાં જ એની સાર્થકતા છે. પણ પછીની પંક્તિ જુદી વાત લઈને આવે છે. દર્દ પોતે જ દવા બની જાય એ હદે પીડા વધી જાય તો કામ થાય. એટલે કે ઈશ્કદર્દની દવા એમાં જ છે કે અનહદ થઈ જાય... એકને બદલે અનેકમાં વ્યાપી જાય... ખુદાએ બનાવેલા તમામને ચાહવાની ભદ્રભાવના વ્યક્ત થઈ છે આ શે'રમાં.

ગાલિબના નીચેના શે'રમાં વામન અવતારની યાદ નહીં આવે ?

**है कहीं तमन्ना का दूसरा कदम यारब,
हमने दस्त-ए-इकौं^४ का एक नक्श-ए-पा^५ पाया ।**

જોકે જીવ-શિવ, આત્મા-પરમાત્મા, એકેશ્વરવાદની સૂક્ષ્મ વાતો કરનારા ગાલિબને ધર્મના ઉપદેશકો પર, એમની સ્વર્ગ કે નર્કની વાતો પર જરાય ભરોસો નથી. મૂળભૂત રીતે એ મૂળ તત્ત્વમાં માનનારા હતા. એ તો કહેશે :

**हमको मालूम है, जन्त की हकीकत लेकिन,
दिल को खुश रखने को, 'ग़ालिब' यह ख्याल अच्छा है ।**

ભાઈ, સ્વર્ગની વાસ્તવિકતા અમને ખબર છે. સ્વર્ગ એક લોભામણો ખ્યાલમાત્ર છે અને સ્વર્ગ જેવું કશું હોતું નથી એ અમે જાણીએ છીએ, પરંતુ દિલને ખુશ રાખવા માટે સ્વર્ગના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ કેટલો સારો છે ? આવા ખ્યાલોને કારણે જ તો માણસ ટકી શકે છે ને ? ક્યારેક ખુદાને પણ કહેવા જેવું એ કહી દે છે :

૧. ઉર્તકઠા, લાલસા ૨. કાર્યાનંદ, કામ કરવાનો શોખ. ૩. સુખ, સાર્થકતા ૪. સંભાવનાઓનું જંગલ ૫. પદચિહ્ન, પગનું નિશાન

**दोनों जहान देके वोह समझे 'यह खुश हुआ'
याँ आपकी ये शर्म कि तकरार क्या करे ?**

आ लोक अने परलोक अंने दईने ईश्वरे मान्युं के लुं भुश थई गयो, पइ लुं यूप रह्यो. नकामी तकरार शा माटे करवी ? अे कंई न देत तोपइ अमे कंई न भोवत. पइ जो देवुं ज उतुं तो मारी मरजनुं देवुं उतुं ने ? आ तो अमे भुदानी शरममां यूप रह्या ने अेजे तो अमारा भौननो, अमारी शरमनो कंई लगतो ज मतलब काढ्यो.

**जान दी, दी हुई उसीकी थी,
हक तो यह है कि हक अदा न हुआ ।**

दुनियांमां आवीने आपजे ईश्वर प्रति क्युं कर्तव्य अजाव्युं ? ईश्वरना नामे जव दीधो तो शी धाउ मारी ? जव तो ईश्वरनो ज आपेल उतो ने ? अेजे आपेल जव अने परत कर्यो अेमां शी मोटी वात करी ? सायी वात तो अे एे के आपजे कर्तव्य (डक) अदा करी शक्या नथी. ईश्वरनो आत्मार अे शा माटे माने एे ?

**मुझको दयारे गैर' में मारा वतन से दूर,
रख ली मेरे खुदाने मेरी बेकसी की शर्म ।**

आम तो कोई पइ व्यक्ति माटे परदेशमां, अजाइयाओ वय्ये मरवा जेवुं दुःख बीजुं कोई नथी. पइ अडीं अेम मरवा अदल भुदानी आत्मार मनायो एे. कारइ के परदेशमां दहन के कबर वगर पड्या रह्या तो वांधो नडीं, कारइ के त्यां ओणभनारुं कोई न उतुं. पइ पोताना वतनमां आम मरवुं अे तो अहु शरमजनक थई पडत. त्यां ओणभीता डोत, पइ डिरेष्टु कोई न डोत. आम तो माइसनुं जवनमां अनेक वार अपमान थाय एे पइ ओणभीताओनी डाजरीमां थतुं अपमान अेने अहु कडे एे. अेटवे ज अडीं ईश्वरनो आत्मार मनायो एे के परदेशमां आवुं मोत आपीने मारी लायारी अने मजबूरीनी लाज राभी लीधी.

धर्मोपदेशकोने गाविबे वारंवार लागमां लीधा एे :

**कहाँ मैखाने का दरवाजा, गालिब और कहाँ वा'अिज़्ज'
पर इतना जातने हैं, कल वंह जाता था, कि हम निकले ।**

अे धर्मना उपदेशकने भेषुं मारतां कडे एे :

**वा'अिज़्ज ! न तुम पियो न किसीको पीला सको,
क्या बात है तुम्हारी शराबत हूर की^१ ॥**

धर्मोपदेशकने उपालंभ आपतां अे कडे एे के तमे जे स्वर्गनी शराबनी शेभी.

१. परदेश, पारकी, अजाइली भोंय २. धर्मोपदेशक ३. स्वर्गनी शराब

મારતા ફરો છો તે ન તો પોતે પીઓ છો, ન કોઈને પિવડાવો છો. ખરેખર જેનું નક્કર અસ્તિત્વ હોય તેને મનાય. જે હોય જ નહીં તેની વાતોથી શું વળવાનું ?

અને આ તો ‘ગાલિબ’નો અતિશય જાણીતો શેર :

पीने दे शराब मस्जिद में बैठ के ‘ग़ालिब’,

या वो जगा बता जहाँ खुदा नहीं हो ।

वा'अिज़ तेरी दुआओं में असर हो तो मस्जिद को हिला के दिखा,

नहीं तो दो घूंट पी, और मस्जिद को हिलता देख ।

ગાલિબની શાયરીમાં ઉર્દૂ શાયરીને એક નવો મિજાજ પ્રાપ્ત થયો. ગાલિબ પહેલાં ખુદા અને માશૂક પર કોઈએ વ્યંગ્ય નો’તો કર્યો. ગઝલમાં લાગણીની સાથે આટલા અધિક પ્રમાણમાં વિચારોનું મિશ્રણ પણ કોઈએ નો’તું કર્યું. આધુનિક કાવ્યશૈલીની બુનિયાદ નાખનાર ગાલિબની ગઝલનો સ્વર મીરના સ્વર કરતાં ઊંચો છે એવું અલી સરદાર જાફરી ભલે કહે; પણ ગાલિબ તો કહેશે :

रेखते के तुम्हीं उस्ताद नहीं हो ‘ग़ालिब’ ।

कहते हैं अगले जमाने में कोई ‘मीर’ भी था ॥

આમ તો ઉર્દૂ શાયરીમાં મીર તકી ‘મીર’ને સર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત છે. એમને ‘ખુદાએ સુખન’ (કાવ્યસમ્રાટ) જેવા સંબોધનથી યાદ કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ મોટા શાયરને જો એવું કહેવામાં આવે કે ‘તમારા કલામમાં મીર જેવો રંગ દેખાય છે’ તો એનાથી મોટું બીજું કોઈ પ્રમાણપત્ર ન ગણાતું. અર્વાચીન યુગના આતિશ, જૈક, ગાલિબ વગેરેએ પણ ‘મીર’ને જ સર્વશ્રેષ્ઠ શાયર માન્યા છે, પરંતુ જે ખ્યાતિ ગાલિબને મળી છે તે ‘મીર’ને નસીબ નથી થઈ. ગાલિબને મળ્યા એટલા પ્રશંસકો બીજા કોઈને નથી મળ્યા. આજેય એના પ્રશંસકોમાં સતત વધારો થઈ રહ્યો છે એ સાનંદાશ્ચર્યની વાત છે.

આમ તો ગાલિબે ફારસીમાં જ વધારે લખ્યું. ઉર્દૂમાં લખવામાં તેઓ નાનમ અનુભવતા, પોતાના ગૌરવને યોગ્ય ન માનતા. ઉર્દૂમાં લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે એટલું તો ફારસીમય લખતા કે ભાગ્યે જ કોઈને એમાં સમજ પડતી. એમની દુર્બોધતાની મજાક પણ થતી અને એ વિશે પણ શેર કહેવાતા :

कलामे मीर समझे और जबाने मीरज़ा समझे,

मगर इनका कहा यह आप समझे या खुदा समझे ।

એટલે કે ‘મીર’ અને મિર્ઝા ‘સૌદા’ના કલામને અમે સમજી શકીએ છીએ પણ મિર્ઝા ગાલિબના કલામને તો એ પોતે અને ખુદા સમજે તો સમજે બાકી અમે તો નથી.

૧. ઉર્દૂ ભાષાનું જૂનું નામ, ઉર્દૂ કાવ્ય

સમજી શકતા. ગાલિબની આરંભગાળાની આવી ક્લિષ્ટ શાયરી જોઈને ખુદ મીરે ભવિષ્યવાણી ભાખેલી કે ‘अगर इस लडके को कोई कामिल (निपुण) उस्ताद मिल गया और उसने इसे रास्ते पर डाल दिया तो लाजवाब शायर बन जायेगा, वर्ना मोहमिल (निरर्थक) बकने लगेगा ।’ જોકે ‘ગાલિબ’ માટે તો એના જીવનના અનુભવો જ ગુરુ બન્યા. એ જે કંઈ પણ શીખ્યા તે સઘળું જિંદગી પાસેથી જ શીખ્યા.

ગાલિબની શાયરી બેજોડ છે. ઉર્દૂના ભાવકો અને સર્જકો આજેય ગાલિબના નામે માથું નમાવે છે. એના સર્જનમાં જે દાર્શનિકતા છે, સૂક્તિઓ છે તે ઉર્દૂના અન્ય શાયરોમાં જવલ્લે જ જોવા મળે છે. એકદમ જ ઓછા શબ્દોમાં જિંદગીનું ડહાપણ કહી ગયા છે ગાલિબ. જે જમાનામાં ‘ગુલો બુલબુલ’ અને ‘સાકી ઔર શરાબ’ને જ વિષય બનાવાતા હતા, એ જમાનામાં ગાલિબ શાયરી ક્ષેત્રે પ્રવેશે છે. એક સીમિત ક્ષેત્રમાં જ શાયરો રમી રહ્યા હતા એ વાત ગાલિબને પણ મૂંઝવતી હતી. એમણે કહ્યું પણ છે :

बकद्रे' शौक नहीं जर्फ तंगनाएगज़ल ।

कुछ और चाहिए बुसअत मेरे बयों के लिए' ॥

એટલે કે હું જે ભાવોને આલેખવા માગું છું તે આ સંકુચિત ક્ષેત્રમાં આવી શકતા નથી. મને જરા વિશાળ ક્ષેત્રની આવશ્યતા છે મારી વાત કહેવા માટે. જોકે આપણે કબૂલવું પડે કે આ સાંકડા ક્ષેત્રમાં રહીને પણ, હુસ્ન-ઈશકની વાતોમાં પણ એમણે દુનિયાભરની દાર્શનિકતા ઉમેરી છે. ગુલ-બુલબુલની વાતો દ્વારા એણે મનુષ્યજીવનનાં કેટકેટલાં પાસાંઓની વાત કરી છે ? સાકી અને શરાબની વાતો કરતા કરતા એણે ધર્મોપદેશકોને ધબેડી લીધા છે. આમ જુઓ તો રાજનીતિને એમણે ભાગ્યે જ વિષય બનાવેલ છે. તે છતાં બદલાતા સમયને, નવા જમાનાના મિજાજને એની ગઝલોમાં સ્થાન મળ્યું જ છે. એટલે જ અહમદ સુરુર નોંધે છે : ‘गालिब की कला के कारण गज़ल प्रेमवर्णन से बढ़कर जीवनवर्णन बनती है और जीवन के विभिन्न युगों, करवटों और क्रान्तियों का साथ देने लगती है ।’

ગાલિબ એટલે બસ ગાલિબ. એમના સમકાલીનો કે પછીના કેટલાય કવિઓ મથ્યા તો ઘણું છે પણ ગાલિબ જેવું લખવાનું ગાલિબ સિવાય બીજા કોઈને નસીબ ન થયું. જે રીતે રામાયણ, મહાભારત, ઉપનિષદ, વેદ-પુરાણના અભ્યાસ વગર હિન્દુ ધર્મ પર ન બોલાય એ જ રીતે ગાલિબનો અભ્યાસ કર્યા વગર ઉર્દૂ કવિતા વિશે ન બોલી શકાય. ગાલિબ તમને ન ધાર્મિક લાગશે, ન નાસ્તિક. સૃષ્ટિનાં અનેક રૂપોમાં એક જ તત્ત્વ – ઈશ્વર-ખુદા જે કહો તે – વ્યાપેલું છે તેવું એ માનતા. ક્યારેક એ તમને આશાવાદી લાગશે

૧. બકદ્રેઝઈ = યોગ્યતા પ્રમાણે, સામર્થ્ય પ્રમાણે ૨. હું જે ભાવ લાવવા માગું છું તે આ સંકુચિત ક્ષેત્રમાં નથી આવતાં મને વિશાળ ક્ષેત્રની આવશ્યકતા છે.

પણ મોટા ભાગે નિરાશાવાદી. ગાલિબને કેવળ હર્ષ કે કેવળ વિષાદનો કવિ સમજવો તે પણ ભૂલ છે. એની શાયરીમાં હર્ષ અને વિષાદને અલગ પાડવા લગભગ અશક્ય છે એવું અલી સરદાર જાફરીએ પણ નોંધ્યું છે. એના હૈયાની પીડા જ્યાં ચીસ બનીને પ્રગટી છે તે એના સૌથી પ્રભાવક શે'ર છે. જોકે ગાલિબ પોતાની નિરાશાને ભાવુકતાના સ્તરથી ઉઠાવીને બુદ્ધિ અને જ્ઞાનના સ્તર પર લઈ જાય છે. અલી સરદાર જાફરીએ નોંધ્યું છે કે : 'वह व्यंग्य और हास्य की छलनी में खून के आँसुओं को छान देता है और छलनी के भीगे हुए छेदों पर असंख्य मुस्कुराते हुए होठों का भ्रम होता है ।'

ગરીબી અને લાચારીને કારણે ગાલિબે સત્તાધીશો (બહાદુરશાહ ઝફર કે અંગ્રેજ અધિકારીઓ)ની પ્રશંસા કરતી શાયરી કરવી પડેલી. દિલ્હીના દરબારી શાયર જૈકના મૃત્યુ પછી બહાદુરશાહ ઝફરની ગઝલો મઠારી આપવી પડતી પણ એ તેને ગમતું નહીં, પરંતુ મોગલવંશનો ઇતિહાસ લખવા બાદશાહ દર મહિને ૫૦ રૂપિયા આપતા તે જતા કરવા પોસાય એમ ન હતા. જોકે ગાલિબને અહેસાસ હતો કે એ જેમની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે એમનાથી પોતાનો દરજ્જો ઘણો ઊંચો હતો. કદાચ એટલે જ એમણે ઘણી શાયરીમાં સ્વપ્રશંસા કરી લીધી છે. ને કદાચ આ સ્વપ્રશંસા કરવાને કારણે જ એમણે પોતાની જાતને કાવ્યશાસ્ત્રમાં ગુસ્તાખ (ધૃષ્ટ) કહ્યા હશે ને !

**मैं जो गुस्ताख हूँ आइनि-गज़लखानी' में
यह भी तेरा ही करम' जौक फ़िज़ा' होता है ।**

ખુદને સંડોવીને, સંબોધીને ગાલિબે અસંખ્ય શે'ર કહ્યા છે. એમાં ક્યાંક આત્મગૌરવ છે, ક્યાંક નમ્રતા છે તો ક્યાંક ખુમારી સાથે ભળી ગયેલ જરાક ગર્વનો ટંકાર પણ દેખાશે :

**है और भी दुनिया में सुखनवर* बहुत अच्छे
कहते हैं कि गालिब का है अन्दाज़े बयौं* और ।**

આમ તો એના નીચેના શે'રના અર્થો આત્મપ્રશંસા સિવાયના પણ થયેલ છે. ગુલઝરે તો 'મિર્ઝા ગાલિબ' ટીવી શ્રેણીમાં આમાંથી બે-ત્રણ શે'રને પ્રેમીઓ વચ્ચેની વાતચીતના રૂપે પણ લીધેલ છે :

**होगा कोई ऐसा भी, कि 'गालिब' को न जाने,
शायर तो वो अच्छा है, पर बदनाम बहुत है ।**

पूछते हैं वो कि 'गालिब' कौन है ।

कोई बतलाओ कि हम बतलाएँ क्या ॥

૧. ગઝલનું શાસ્ત્ર ૨. કૃપા, મહેરબાની ૩. રુચિ પેદા કરનાર ૪. કવિ, શાયર ૫. કાવ્યશૈલી

ये मसाईले^१ तसव्जु^२ ये तेरा बयान 'गालिब',
 तुझे हम वली^३ समझते, जो न बादारव्वार^४ होता ॥
 थी खबर गर्म कि 'गालिब' के उडेंगे पुर्जे,
 देखने हम भी गये थे, पै तमाशा न हुआ ।
 पकड़े जाते हैं फरिश्तों के लिखे पर नाहक,
 आदमी कोई हमारा दमेतहरीर^५ भी था ?
 गरमी सही कलाम में लेकिन न इस कदर,
 की जिससे बात उसने शिकायत जरूर की ॥

લખાવટમાં થોડીઘણી કડવાશ હોય ત્યાં સુધી બરાબર છે પણ એટલી બધી
 કડવાશ શા કામની કે દરેકે દરેક વ્યક્તિ બસ તમારી લખાવટની ફરિયાદ જ કરે ?
 ક્યારેક તો એ એટલી ચતુરાઈથી પોતાનાં વખાણ કરી લે છે કે આપણે મલકાઈ ઊઠીએ :

**हम कहाँ के दानां^६ थे, किस हुनर में यकता^७ थे,
 बेवजह हुआ 'गालिब' दुश्मन आसमाँ अपना ।**

મોટા ભાગે એવી માન્યતા છે કે બુદ્ધિમાનો અને કલાકારો પર ભાગ્ય રૂઠેલું જ
 હોય. પણ ભાઈ, અમે ન તો બુદ્ધિમાન છીએ, ન કોઈ કળામાં નિષ્ણાત છીએ. તો પછી
 ભાગ્ય કેમ અમારાથી મોં ફેરવીને બેઠું છે ? ને એની કબૂલાત તો જુઓ જરા !

**गालिब छुटी शराब, पर अब भी, कभी कभी
 पीता हूँ रोज़-ए-अन्न-ओ-शब-ए-माहताब^८ में ।**

શાયરીમાં પ્રેમની વાતો, આશિક-માશૂકની વાતો, મિલન-વિરહ, વફા-બેવફાઈની
 વાતો વધુ થતી. ગાલિબે પણ આ વિષયને લઈને જીભને ટેરવે રમી રહે એવા અનેક
 શે'ર આપ્યા છે. પણ ગાલિબના શે'રમાં રહેલું ઊંડાણ આપણને સમજાવી જાય છે
 કે એમના માટે પ્રેમ એ સપાટી પર રહીને વાત કરવાનો વિષય નથી. આ વિષયના
 અનેક શે'રમાંથી અહીં થોડાક આચમની પૂરતા :

**इश्कने 'गालिब' निकम्मा कर दिया ।
 वर्ना हम भी आदमी थे कामके ॥**

**मैंने पाला मुहत्तो, दिल हमारा न हुआ ।
 तुमने देखा एक नज़र लो दिल तुम्हारा हो गया ॥**

૧. મુશકેલી, સમસ્યા ૨. ઈશ્વરને લગતી, દાર્શનિક ૩. ઋષિ કે પીર ૪. શરાબી ૫. સાક્ષી. અમારા
 ગુનાહોના પુરાવા રૂપે કોઈ માણસે સાક્ષી આપી ખરી ? માત્ર ફરિશ્તાઓના કહેવાથી મને પકડી
 લેવો એ ક્યાંનો ન્યાય ? ૬. બુદ્ધિમાન, વિવેકી ૭. અનુપમ, શ્રેષ્ઠ, કુશળ ૮. વાદળ ઘેરાયેલા
 દિવસો અને ચાંદની રાતોમાં

आये हैं बेकसी-ए-इश्क में रोना 'ग़ालिब',
किसके घर जाएगा सैलाबे बला मेरे बाद ॥

મને ઇશકની લાચારી પર હસવું આવે છે. મારા મૃત્યુ પછી એ મુશ્કેલીઓનું પૂર લઈને ક્યાં જશે ?

इश्क पर ज़ोर नहीं है, यह वो आतिश 'ग़ालिब',
कि लगाये ना लगे और बुझाये ना बने ।

आह को चाहिए इक उम्र, असर होने तक
कौन जीता है तेरी जुल्फ़ के सर होने तक' ॥
हमने माना, कि तगाफुल^१ न करोगे लेकिन,
खाक हो जायेंगे हम, तुमको खबर होने तक ॥

પ્રેમિકા અને ખુદા બંને માટે ઉપરના શે'ર ચાલી શકે. હું જાણું છું કે મારા દુઃખો વિશે જાણીને તું ઉપેક્ષા નહીં જ કરે પણ મારા મરી ગયા પછી તને ખબર પડે એનો શો અર્થ ?

मेहरबाँ होके बुला लो मुझे चाहो जिस वक़्त,
मैं गया वक़्त नहीं हूँ कि फिर आ भी न सकूँ ।
ज़हर मिलता ही नहीं मुझको सितमगर, वना
क्या कसम है तेरे मिलने की कि खा भी ना सकूँ ?

બે પંક્તિમાં કેટલી તો અકળામણ ઠાલવી શકાય ? હકીકત તો એ જ છે કે તારા મળવાની રાહમાં જીવ અટકેલો છે. છતાં કહે છે સાવ જુદું જ. તારી રાહમાં નથી મરતો એવું નથી પણ ઝેર નથી મળતું એટલે નાછૂટકે જીવ્યે જાઉં છું. બાકી તો જાણું છું કે આ ઇતિહાસનો કોઈ અંત જ નથી. તારી રાહ જોવાનો કોઈ અર્થ નથી.

जिन्दगी यूँ भी गुज़र ही जाती,
क्यों तेरा राहगुज़र याद आया ।

જિંદગી તો આમ પણ પૂરી થઈ જ જાત. તારા તરફ લઈ જતો રસ્તો કેમ યાદ આવ્યો ? કેમ તમે જિંદગીમાં આવ્યા ? ન હું પ્રેમમાં પડત, ન આ મુશ્કેલીઓ આવી પડત. જીવન તો કોઈ ને કોઈ રીતે પસાર થઈ જ જાત.

बेदादे^२ इश्क से नहीं डरता मगर 'असद' ।
जिस दिल पै नाज़ था मुझे वह दिल नहीं रहा ॥

હું પ્રેમમાં આવી પડતી મુશ્કેલીઓથી નથી ગભરાતો. પણ બધું વેઠી લેતું તે ડૈયું હવે એટલું સાબૂત રહ્યું નથી. જેની સહનશક્તિ પર ગર્વ હતો તે દિલ હવે પહેલાં

૧. તું તારી અલકલટને ગોઠવી લે તેની રાહમાં ૨. ઉપેક્ષા, વિલંબ ૩. જુલમ, અત્યાચાર

જેવું મજબૂત નથી રહ્યું.

जिन्न उस परीवश का, और फिर बचाँ अपना ।

बन गया रकीब^१ आखिर, था जो राजदाँ अपना ॥

એક તો પ્રેમિકાનું સૌન્દર્ય, એની પરી જેવી સૂરત (પરીવશ) અને એના પ્રેમમાં પાગલ એવો હું એ સૌન્દર્યનું વર્ણન કરતો હોઉં, પછી બાકી જ શું રહે ? પણ પરિણામે મારો જ પરમ મિત્ર, મારાં તમામ રહસ્યોનો જાણનારો (રાજદાં) એટલો તો પ્રભાવિત થઈ ગયો કે એ મારા મિત્રને બદલે પ્રતિદ્વંદ્વી (રકીબ) બની ગયો.

राजे माशूक न रुसवा हो जाये

वर्ना मर जाने में कुछ भेद नहीं ।

ગાલિબ કહે છે કે જે રીતે અત્યારે જીવું છું તેમાં અને મરી જવા વચ્ચે આમ તો કોઈ ભેદ નથી. પણ માશૂકનો ભેદ ખૂલી ન જાય, એ ક્યાંક બદનામ ન થઈ જાય એ વિચારે હું મરી જવાનું ટાળું છું. આત્મહત્યા કરું તો ઘર-કુટુંબ, મિત્રો વગેરેની બદનામી થાય. લોકો પછી તો માશૂકને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેશે કે એની ઉપેક્ષાને કારણે કંટાળીને આશિક મરી ગયો. ના રે બાબા ના, એનું આવું અપમાન તો અમે કદી ના કરીએ. અને પ્રેમની પરાકાષ્ટા તો જુઓ :

छोड़ा न रक्कने कि तेरे घर का नाम लूँ

हर एक से पूछता हूँ कि जाऊँ किघर को मैं ?

ઈર્ષા (રશ્ક)ના માર્યા નામ લીધા વગર માશૂકનું ઘર પૂછે છે. નામ લે અને જો કોઈ બીજું એના ઘરે જઈ ચડે તો ? પણ નામ વગર તો કોણ ઘર બતાવે ? દરેકને પૂછતા ફરે છે કે ‘બોલો, હું કઈ દિશામાં જાઉં ?’ પણ આવા પ્રશ્નનો કોઈ શો જવાબ આપે ? એટલે આશિક એમ જ અહીંતહીં ભટકતા ફરે છે. ભટકવું – વિરહની વ્યથા સહેલી મંજૂર છે પણ પારકાઓને નામ-સરનામું બતાવવું મંજૂર નથી. ભઈ વાહ... ને હજી આગળ સાંભળો જરા... જીવતા તો કોઈ તારું નામ-સરનામું ન જાણે એ હું જોઈશ પણ મારા મર્યા પછી પણ કોઈ તારી પાસે ન આવવું જોઈએ. એટલે મારી કબ્ર મહેરબાની કરીને તારી ગલીમાં ના કરીશ. નકામી, દુનિયાને તારા સુધી આવવાનું મળી જશે.

अपनी गली में मुझको न कर दफ़न बादे क़त्ल,

मेरे पते से ख़ल्क^२ को क्यों तेरा घर मिले ?

તું મારી કત્લ કરે એ તો મારા માટે બહુ ખુશીની વાત છે. પણ કત્લ કરીને મને તારી ગલીમાં ના દફનાવીશ. આ મારી અંતિમ ખ્વાહિશ સમજજે. મારા જેવા જાણીતા માણસની કબ્ર તારી ગલીમાં હશે તો લોકો તો આવવાના જ. મારા મર્યા પછી તારી

૧. હરીફ ૨. દુનિયા

ગલીમાં બીજા લોકો આવે-જાય એ હું નહીં વેઠી શકું. આવું કદાચ માત્ર ગાલિબે જ કહ્યું હશે. બાકી પ્રેમી તો એવું જ ઇચ્છે ને કે જીવતા નહીં તો મર્યા પછી તારી ગલીમાં સ્થાન મળે...

**તેરે વાદે પે જિએ હમ, તો યે જાન, સૂઠ જાના ।
કિ ખુશી સે મર ન જાતે, અગર એતબાર હોતા ॥**

તું જો માનતી હોય કે તારા વાયદાને કારણે હું જીવી ગયો તો એ તારી ગેરસમજ છે. જો તારા વાયદા પર વિશ્વાસ હોત તો તો તારા આવવાની ખુશીમાં જ અમે મરી ગયા હોત ને ? પણ હું જીવું છું એનો અર્થ જ એ કે તારા વાયદા પર ભરોસો નથી. આગળ નામ-સરનામું નહીં બતાવવાની વાત આવી. ઈર્ષાનું એક બીજું રૂપ ગાલિબ આમ વર્ણવે છે :

**નફરત કા ગુર્મી^૧ ગુજરે હૈ, મૈં રશ્ક સે ગુજરા ।
ક્યોંકર કહૂં લો નામ ન ઉસકા મેરે આગે ॥**

મારા સિવાય બીજું કોઈ એનું નામ લે તે મારાથી સહન થતું નથી. મને ઈર્ષા (રશ્ક) થાય છે. પણ લોકો એનો ઊંધો અર્થ કાઢે છે. તેઓ સમજે છે કે નફરતને કારણે હું એનું નામ સાંભળવા નથી માગતો. હું અને એનાથી નફરત કરું ? આ તો મારા પર આરોપ છે. ઈર્ષાની આગમાં બળતો રહીશ પણ હવે કોઈને એનું નામ લેવાની મનાઈ નહીં કરું.

**વારસ્તા^૨ ઇસસે હૈં મુહબ્બત હી ક્યોં ન હો ?
કીજે હમારે સાથ અદાવત હી ક્યોં ન હો ?**

તમે મને પ્રેમ જ કરો એવી ફર્માઈશથી તમે આઝાદ (વારસ્તા) છો. તમે ઇચ્છો તો મારી સાથે વૈરવૃત્તિ (અદાવત) રાખો. તમે જે રાખો – પ્રેમ કે અદાવત – તે કેવળ મારી સાથે રાખો, અન્ય સાથે નહીં. મુહબ્બત હોય કે અદાવત એમાં બીજા કોઈનો પ્રવેશ થાય એ અમે નહીં સહી શકીએ. એનું કારણ એ છે કે તારા વગરની કોઈ જગ્યાની અમે કલ્પના જ નથી કરી શકતા.

**સુનતે હૈં જો બહિશ્ત કી તારીફ સબ દુરસ્ત ।
લેકિન સુવા કરે વોહ તેરી જલવાગાહ^૩ હો ॥**

સ્વર્ગ (બહિશ્ત)નાં વખાણ તો બહુ સાંભળ્યાં. પણ તું એ સ્વર્ગમાં હોવી જોઈએ. તારો નિવાસ ત્યાં ન હોય તો એવા સ્વર્ગને હું શું ધોઈ પીઉં ?
ક્યારેક હતાશ થઈને ખુદાને કહી ઊઠે છે :

૧. શંકા, અનુમાન ૨. સ્વતંત્રતા, છુટકારો ૩. શણગાર પ્રદર્શિત કરવાનું સ્થાન

**યારબ ! વોહ ન સમજે હૈં ન સમજેંગે મેરી બાત
દે ઓર દિલ ઁનકો, જો ન દે મુઝકો જબો ઓર ।**

હે ઈશ્વર ! મારી વાતોનો એના પર કોઈ પ્રભાવ નથી પડતો. એ મારી કોઈ વાતને જાણે કે સમજતા જ નથી ! હવે તો એક જ ઉપાય છે. કાં તો તું એને મારી વાત સમજે એવું દિલ દે અથવા તું અમને એ રીતે કહેતાં શિખવાડ કે એનું દિલ જરા પલળે. ને માશુકનું પણ શું કહેવું ? એના વાયદા તો જરાક જુઓ :

**જાતે હુએ કહતે હો ‘કયામત કો મિલેંગે’
કયા લૂબ, કયામત કા હૈ ગોયા કોઈ દિન ઓર ।**

તમે જતી વખતે કહી રહ્યા છો કે હવે કયામતના દિવસે મળીશું પણ મારા માટે તો તમારા જવાની ક્ષણે જ કયામત આવી ગઈ. એ ક્ષણ જ મારા માટે કયામતની ક્ષણ. તો પછી જવાનું ટાળો તો ? અત્યારે જ મળી લો તો ? કેવી તો અદ્ભુત રીતે જવાની ના પાડે છે ?

**યહ ન થી હમારી કિસ્મત, કિ વિસાલ-એ-યાર’ હોતા
અગર ઓર જીતે રહતે, યહી ઇન્તિઝાર હોતા ।**

અમારા નસીબમાં પ્રિય સાથે મિલન લખાયેલું જ નથી. ધારો કે હું વધુ લાંબું જીવ્યો હોત તો વધુ પ્રતીક્ષા કરી હોત... પણ મિલન તો ન જ થાત.

ને રાહ જોવી પણ કઈ રીતે ? એને તો યાદ જ નથી કે એણે આવી કોઈ વાયદો કર્યો હતો ! પછી યાદ કરાવવાનો અર્થ પણ શો ?

**તુમ ઁનકે વાદે કા જિક્ર ઁનસે કયોં કરો ‘ગાલિબ’ ।
યહ કયા કિ તુમ કહો ઓર વોહ કહે કિ યાદ નહીં ॥**

આટલી હદની લાચારીનો શો અર્થ ભાઈ ?

ક્રાસિદ કે આતે આતે ઁલત ઇક ઓર લિલ રહૂં ।

મૈં જાનતા હૂં વો જો લિલેંગે જવાબ મૈં ॥

તા ફિર ન ઇન્તઝાર મૈં નીંદ આયે ઁમ્ર મર ।

આને કા વાદા કર ગએ, આએ જો લ્લાબ મૈં ॥

માશૂકે સપનામાં આવીને મળવાનો વાયદો કર્યો છે. પણ મુશ્કેલી એ છે કે એની રાહ જોવામાં ઊંઘ આવતી જ નથી. ઊંઘ ન આવે તો સપનાં કઈ રીતે આવે ? ને સપનું ન આવે તો મળાય કઈ રીતે ? પણ આંખ છે કે ઈન્તઝારમાં ઉઘાડી જ રહે છે.

**લાલોં લગાવ એક ચુરાના નિગાહ કા
લાલોં બનાવ એક બિગડના અતાબ મૈં ।**

૧. પિયામિલન

માશૂકની લાખો વાતો કરતાં એનું શરમાવું (નજર ચોરવી) વધુ આકર્ષક છે અને એના લાખો શુંગારોથી વધુ મોહક એનું ગુસ્સામાં (અતાબ) બગડવું છે.

**हूँ गिरफ्तारे उलफते सैयाद^१
वर्ना बाकी है ताकते परवाज़^२ ।**

પિંજરામાં પૂરનાર (સૈયાદ)ના પ્રેમમાં એ હદે જકડાયેલ છું કે આઝાદ થવાની કોઈ તમન્ના જ નથી. બાકી ઊડીને ભાગી જવાની તાકાત નથી એવું નથી.

**मुहब्बत में नहीं है फर्क जीने और मरने का
उसी को देखकर जीते हैं जिस काफिर पे दम निकले ।**

આમ પણ પ્રેમમાં પડ્યા પછી જીવન-મૃત્યુ વચ્ચે કશો ભેદ હોય છે ખરો ? પ્રેમની પરાકાષ્ટા તો જુઓ :

**खुदा के वास्ते परदा ना काबा से उठा जालिम ।
कहीं ऐसा ना हो यों भी वही काफिरे सनम निकले ॥**

પ્રેમ તો મનુષ્યમાં જીવનરસ રેડે છે. ગાલિબ કહે છે કે ઇશક વગરની જિંદગી તો બહુ અઘરી હતી. માત્ર દર્દ જ દર્દથી ભરેલી હતી. ઇશક એ દર્દની દવા બની ગયો. દુઃખ એ વાતનું છે કે ઇશક પોતે અસાધ્ય રોગ છે, નાઇલાજ છે, એની કોઈ દવા નથી. એટલે જ ગાલિબ કહે છે :

**इश्क से तबियतने जीस्त^३ का मज़ा पाया ।
दर्द की दवा पाई, दर्द बेदवा^४ पाया ॥**

એક વાર પ્રેમિકાની ગલીમાંથી કાઢી મુકાયેલ છે :

**निकलना खुल्द^५ से आदम^६ का सुनते आए थे लेकिन,
बहुत बेआबरू होकर तेरे कूचे से हम निकले ॥**

બેઆબરૂ થઈને નીકળ્યા તોયે લાચારી કેવી છે ?

**रोज़ कहता हूँ न जाऊँगा कभी घर उनके,
रोज़ उस कूचे में एक काम निकल आता है ।**

પ્રેમમાં તો પડ્યા, પણ બોલવાની હિંમત ક્યાંથી લાવવી ?

**उधर वह बदगुमानी^७ है, इधर यह नातवानी^८ है ।
न पूछा जाय है उससे, न बोला जाय है मुझसे ॥**

એમને મારા પ્રેમ પર ભરોસો નથી એટલે મારા ખબર નથી પૂછતા અને હું મારી નિર્બળતાને કારણે બોલી નથી શકતો; પછી વાત થાય કઈ રીતે ?

૧. શિકારી ૨. પાંખ ૩. જિંદગી ૪. નાઇલાજ ૫. સ્વર્ગ ૬. પૃથ્વી પરનો પહેલો પુરુષ ૭. બીજા વિશે ખોટી ધારણા ૮. નિર્બળતા, અશક્તિ

જરાક સમર્પણની પરાકાષ્ઠા તો જુઓ :

**વિસતે વિસતે મિટ જાતા આપને અબસ' બદલ ।
નંગે સિજદાસે' મેરે સંગે આસ્તોં' અપના ॥**

પ્રિયતમાએ મને એટલો તો નકામો સમજ્યો કે એના દરવાજા પર મેં કરેલાં સજદાનાં નિશાન ભૂંસી કાઢવા એણે દરવાજાનો પથ્થર બદલી કાઢ્યો. પણ એણે સાવ જ ખોટી જહેમત ઉઠાવી. થોડી રાહ જોઈ હોત તો મારા લગાતાર સજદા કરતા રહેવાથી એના દરવાજાનો પથ્થર એક દિવસ જાતે જ ઘસાઈને ખતમ થઈ જાત. પછી ન તો સજદાના દાગ રહેત; ન પથ્થર બદલવાની મહેનત કરવી પડત.

**हॉ वोह नहीं खुदापरस्त, जाओ वोह बेवफ़ा सही ।
जिसको हो दीनोदिल अजीज़ उसकी गलीमें जाये क्यों ?**

લોકોએ ટીકાઓ કરી કરીને નાકે દમ લાવી દીધો છે કે માશૂક તો નાસ્તિક છે, બેવફા છે. એટલે પછી અકબાઈને કહી દીધું કે હા, એ બેવફા છે, નાસ્તિક પણ છે. જેમને પોતાના ધર્મ અને દિલ (દીનોદિલ) બહુ પ્યારાં છે એ બધા આ નાસ્તિક અને બેવફા સામે નજર નાખે છે શા માટે ? એની ગલીમાં જાય છે શા માટે ? ક્યારેક આવું પણ કહે છે :

**दिल को हम सर्फ़ेवफ़ा समझे थे, क्या मालूम था ?
यानी यह पहले ही नज़रे इस्तहाँ हो जायेगा ।**

અમે તો સમજતા હતા કે દિલ હંમેશાં અમારો સાથ આપશે. વફા નિભાવવામાં અમારી મદદ કરશે. એ ખબર ન હતી કે પરીક્ષાની ઘડી પર એ ઢગલો થઈ જશે / એ ખતમ થઈ જશે.

**वफ़ा कैसी, कहाँ का इश्क़, जब सर फोड़ना ठहरा,
तो फिर ए संगदिल, तेरा ही संगे आस्तों' क्यों हो ?
जमा करते हो क्यों रक़ीबों को,
इक तमाशा हुआ, गिला न हुआ ।**

હું મારા દુઃખની વાત કરું છું અને તમે સાંભળવા માટે હરીફોને કેમ બોલાવો છો ? એવું લાગે છે જાણે મારી ફરિયાદ તમારા માટે તમાશો હોય.

ગાલિબની હતાશા, નિરાશા, જિંદગી સામેની એની ફરિયાદો કેટકેટલી રીતે વ્યક્ત થઈ છે ? એની આ ફરિયાદો એના પૂરતી મર્યાદિત નથી રહી. એ વ્યક્તિગત ન રહેતાં વૈશ્વિક થઈ ગઈ છે. જરાક ઝીણી નજરે જોઈશું તો ગાલિબની આ ફરિયાદો મારી, તમારી, બધાની છે એવું લાગશે.

૧. વ્યર્થ ૨. સિજદાના કલંક/ઘણથી ૩. દરવાજાનો પથ્થર, ઊંબરો, ચોખટ ૪. ઉંબરાનો પથ્થર

**दोस्त गम ख्तारी में मेरी, सड़ फ़रमायेंगे क्या,
ज़ाज़ के भरने तलक, नाख़ून न बढ़ जायेंगे क्या ।**

मित्र मारुं दुःख वढेंथी शके ? अे लले ने गमे तेटला ँलाज करी ले अने मारं ज़म्भो पर मलमपट्टी करी ले पज़ ज़्यां सुधीमां ज़म्भ भराशे त्यां सुधीमां मारा नभ पाछा वधी जशे अने लुं इरीथी मारं ज़म्भोने ज़ोतरी काढीश.

**बेनियाज़ी' हद से गुज़री, बन्दा परवर कब तलक,
हम कहेंगे हाल-ए-दिल, और आप फरमायेंगे क्या ।**

अन्दापरवर ! तमारी बेपरवाईनी पज़ कोई उद तो उशे ने ? अमे वारेवारे अमारा डाल बयान करी रह्या छीअे अने आप ज़ाजे के सांभलतां ज ना छे अेम दरेक वभते 'क्या कडा ?' कछे छे. आम ने आम तो कोई पोताना डैयानी वात कयां सुधी बयान करी शके ?

**यह कहाँ की दोस्ती है कि बने हैं दोस्त नासेह ।^१
कोई चारासाज़^२ होता, कोई गमगुसार^३ होता ॥**

संसारमां उपदेश देवावाणा तो भधे भणे छे. पज़ मित्रो पारोथी उपदेशनी नडीं, सडानुभूतिनी अपेक्षा डोय छे. मित्रअे तो दुःखनी ँलाज करवावाणा (चारासाज़) के गमने दूर करवावाणा (गमगुसार) अनवानुं डोय. मित्र पज़ ज़े उपदेशक अनी ज़ाय तो पछी अे मित्र शानो ?

**गम अगर्वे जाँ गुसल है, पै कहाँ बर्वे कि दिल है,
गमे इश्क गर न होता, गमे रोज़गार होता ।**

अमारुं दिल तो बियारुं आमेय गम वेठवा माटे ज अनेलुं छे. गमे-ँश्क ना डोत तो सांसारिक उघडाओनी गम (गमे रोज़गार) डोत. टूंकमां आ नडीं तो ते, पज़ दुःख तो डोत ज.

**घर हमारा जो न रोते तो भी वीरौ होता,
बहर^४ गर बहर न होता तो बयाबौ^५ होता ।**

अमे अेटलुं तो रड्या के अमारुं घर आंसुओनी दरियो अनी गयुं. पज़ अमे ज़े रड्या न डोत तोये घर तो वेरान ज डोत. अमे अेवा तो अभागी ज़व छीअे के दरेक परिस्थितिमां अमारी डालत तो मुश्केलीभरी ज डोत.

निराशानी पराकाष्ठा तो ज़ुओ :

**कहते हैं जीते हैं उम्मीद पे लोग
हमको तो जीने की भी उम्मीद नहीं ।**

१. बेपरवाई २. उपदेशक ३. दुःखनी ँलाज करवावाणा ४. गम दूर करवावाणा ५. सागर ६. वेरान

આખો સંસાર ઉમ્મીદ=આશા પર કાયમ છે = ટકેલો છે એવું કહેવાય છે. પણ 'ગાલિબ' ફરમાવે છે કે ભાઈ, અમે તો એટલી હદે નિરાશ છીએ કે અમને તો જીવવાની જ આશા નથી. એ જાણે કે પોતાની જાતને જ કહેતો હોય એમ ફરમાવે છે :

**રહिए अब ऐसी जगह चलकर जहाँ कोई न हो
हम सुखन' कोई न हो और हम-जबों' कोई न हो ।
पड़िये गर बिगार तो कोई न हो तीमारदार'^१
और अगर मर जाईए तो नौहारव्वां' कोई न हो ॥**

જીવન કેવું છે ?

**कोई वीरानी-सी-वीरानी है
दस्त' को देख के घर याद आया ।**

અમારું ઘર, જીવન એટલાં તો વેરાન છે કે એની સામે જંગલની વેરાની કશી વિસાતમાં નથી. મિઝાએ ઘરમાં બાળકની કિલકારીઓની જગ્યાએ લાશોની કતાર જોવેલી. સાત બાળકના મૃત્યુ... બહારી જીવનમાં ભલે વિલાસિતા દેખાય પણ ઘરમાં પ્રવેશ્યા પછીની વેરાની, જિંદગીની સ્મશાન જેવી સૂરતે જ એમની પાસે આવું કહેવડાવ્યું હશે ને ?

**पानी से सगगज़ीदा' डरे जिस तरह 'असद'
डरता हूँ आइने से कि मर्दुगज़ीदा' हूँ ।**

જે રીતે હડકાયા કૂતરાનો કરડેલો પાણીથી ડરે છે એ જ રીતે હું અરીસાથી ડરું છું. હું માણસનો કરડેલો છું. તમે બીજાની ક્યાં વાત કરો છો ? હું તો મારા પ્રતિબિંબથી પણ ગભરાવ છું.

**हैरों हूँ दिल को रोऊँ कि पीदूँ जिगर को मैं,
मकदूर' हो तो साथ रखूँ नौहागर' को मैं ।**

ઈરાનમાં શોક કરવાવાળા, રડવાવાળા ભાડે મળતા. (આપણે ત્યાં પણ કેટલાક પ્રદેશોમાં રૂઢાલીઓનો રિવાજ છે જ.) પૈસા હોય તે નજીકના સગાના મૃત્યુ પર વધારે રોવાવાળાઓને બોલાવતા. આ પ્રથાને ધ્યાનમાં રાખીને 'ગાલિબ' કહે છે કે અહીં તો દિલ અને જિગર બંને એકસાથે મૃત્યુ પામ્યાં છે. અને રડવાવાળા પોતે એકલા છે. આ મૃત્યુ એવા તો કારમા છે કે જો હેસિયત હોત તો પોતે રડવાવાળાઓને બોલાવ્યા હોત.

**सफ़ीना'° जब कि किनारे पे आ लगा गालिब ।
ख़ुदासे क्या सितमोजोरे नाख़ुदा'° कहिये ॥**

૧. વાત કરવાવાળું ૨. પોતાની ભાષા બોલવાવાળું ૩. સેવાશુશ્રૂષા કરવાવાળું ૪. રડવાવાળું ૫. જંગલ ૬. હડકાવું કૂતરું ૭. માણસનો કરડેલો ૮. સામર્થ્ય ૯. રડવાવાળાઓ ૧૦. જીવનરૂપી નૌકા ૧૧. નાવિક

હવે જવા દોને ભાઈ, નકામી શું કોઈની ફરિયાદ કરવી ? જીવનનૌકા જેમ-તેમ પાર તો લાગી ગઈ. પછી નાખુદાએ કરેલા અત્યાચારોનો શું ઉલ્લેખ કરવો ? અમારા પર અત્યાચાર કરનારાઓને શું મળ્યું એ તો તેઓ જાણે. અમે વ્યર્થ એમની ફરિયાદ કરીને હલકા શા માટે બનીએ ?

કોઈક શે'રમાં આપણને એની નફિકરાઈ પણ જોવા મળે.

**ન લૂટતા દિન કો તો કબ રાત કો યૂં બેહબર સોતા,
રહા खटका न चोरी का दुआ देता हूँ रहज़न' કો ।**

જો દિવસે ચોર બધું લુંટી ના ગયો હોત તો રાતે આટલી શાંતિથી હું સૂઈ કેવી રીતે શકત ? એટલે હું તો ચોરને ખરા દિલથી દુવા આપું છું.

कैदेहयातो बन्देगम अस्ल में दोनों एक हैं ।

मौत से पहले आदमी गम से निजात' पाए क्यों ?

આ જીવ શરીરરૂપી પિંજરામાં કેદ છે. જ્યાં સુધી પિંજરામાં છે ત્યાં સુધી કષ્ટ વેઠશે. જિંદગી અને કષ્ટોનું બંધન (કૈદેહયાત અને બન્દેગમ) પરસ્પર બિન્ન નથી, પણ એક જ અવસ્થાનાં બે નામ છે. દુઃખોના ઢગને જ જિંદગી કહે છે. એટલે મુક્તિ / મોક્ષ પહેલાં દુઃખોથી છુટકારાની (નિજાત પાના) આશા રાખવાનો કોઈ અર્થ નથી.

**कफ़स' में मुझसे रुदादे चमन' कहते न डर हमदम,
गिरी है जिस पै कल बिजली वोह मेरा आशियाँ क्यों हो ?**

આ એક શે'રમાં આખી વાર્તા કહેવાઈ છે. એક પિંજરામાં (કફસમં) બંધ પંખી સાથે એક નવું પંખી આવ્યું. પહેલું પંખી પિંજરામાં નવા આવનારા પંખીને બગીચાના, પોતાના માળાના હાલચાલ પૂછે છે. હકીકતે વીજળી પડવાથી માળો તો બળીને રાખ થઈ ગયેલ છે. પણ કહેવું કઈ રીતે ? પિંજરામાંનું પંખી પેલા આવનારા પંખીને હિંમત બંધાવતાં કહે છે : કંઈક ગેરસમજ થઈ હશે, વીજળીએ બીજા કોઈનો માળો ફૂંકી માર્યો હશે... એ મારો જ માળો હોય એવું શા માટે વિચારે છે ? દરેક વ્યક્તિ હંમેશાં છેલ્લી ઘડી સુધી આવું જ માનતી હોય છે કે મારું તો ખરાબ ન જ થાય.

**उडने दे इन परिन्दों को आज्ञाद फिज़ा में गालिब,
जो तेरे अपने होंगे वो लौट आयेंगे किसी रोज़ ।**

દોસ્તી, પ્રેમ પર વિશ્વાસ રાખવો પડે. માલિકીભાવથી કોઈ સંબંધ કાયમી નથી ટકતો... આખી શકાય તેટલી સ્વતંત્રતા આપો... જે તમારા હશે, તમને ખરેખર ચાહતા હશે એ ગમે ત્યાં જઈને પણ આવશે તો તમારી પાસે જ... પણ એ માટેનો અટલ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. [અહીં અલ્લામા ઈકબાલનો એક શે'ર યાદ આવી શકે કોઈને પણ.

૧. ચોર ૨. મુક્તિ ૩. પીંજરું ૪. બાગના હાલ, સમાચાર

ઇકબાલ કહે છે :

ना रख उम्मीद-ए-वफा किसी परिन्दे से इकबाल
जब पर (पांख) निकल आते हैं तो अपना भी आशियाना (घर) भूल
जाते है । मोटा थईने घर छोडी जनाराओ माटे इकबाल कडे छे :]
जल्लाद से डरते हैं न वा'अिज़से झगड़ते,
हम समझे हुए हैं उसे, जिस भेस में जो आये ।

એ કોઈ પણ વેશમાં આવશે તોપણ હું એને ઓળખી જઈશ. એને ઈશ્વરનું રૂપ જ માનીશ. જલ્લાદ પણ એ જ છે, ઉપદેશક પણ એ જ. મારનાર અને તારનાર બંને એ જ છે. અમારા બધામાં ઈશ્વરનું જ તો રૂપ છે. એટલે જ તો અમે ના તો કોઈથી ડરીએ છીએ, ના કોઈ સાથે ઝઘડીએ છીએ.

चलता हूँ थोडी दूर हर इक तेज़ री के साथ
पहचानता नहीं हूँ अभी राहबर को मैं ॥

મારું તો એવું છે કે જેમનામાં કંઈક વિશેષતા દેખાય, નેતૃત્વના ગુણ દેખાય એની પાછળ હું ચાલવા માંડું છું. વળી એના કરતાં કોઈ ચડિયાતો નેતા જોઉં એટલે હું આને છોડીને એની પાછળ ચાલવા માંડું છું. આવું થવાનું કારણ એ છે કે હું સાચા હિતેથી, ખરા માર્ગદર્શકને ઓળખવાની ક્ષમતા જ નથી ધરાવતો. એવું નહીં લાગે કે જે કોમને કદી સાચો નેતા જ નથી મળ્યો એના પર આ શે'ર લાજવાબ રીતે ફિટ બેસે છે ? મુહમ્મદઅલી ઝીણાથી માંડીને આજ સુધી ક્યારેક આના તો ક્યારેક તેના ઇશારે આંધળુકિયા કરતી મુસ્લિમ કોમ માટે આ કેટલી બધી સાચી વાત છે ?

‘ગાલિબ’ના કેટલાક શે'ર તો એટલા જાણીતા છે કે એના વિશે કંઈ પણ કહેવું તે ભાવકો પ્રત્યે બેઅદબી કરી ગણાય. એટલે જરાક મમળાવવા માટે જ...

- वह आएँ घर पे हमारे खुदा की कुदरत है,
कभी हम उनको कभी अपने घर को देखते हैं ।
- उनके देखने से जो आ जाती है मुँह पर रोनक
वो समझते हैं कि बीमार का हाल अच्छा है ।
- इस सादगी पे कौन न मर जाये, अय खुदा,
लड़ते हैं और हाथ में तलवार भी नहीं ।
- रँज से खूगर' हुआ इन्सान तो मिट जाता है रँज
मुश्किले मुज़ पर पड़ी इतनी कि आसों हो गई ।

हज़ारों ख्वाहिशें ऐसी कि हर ख्वाहिश पे हम निकले,
बहुत निकले मेरे अरमान लेकिन फिर भी कम निकले ।

हमको उनसे वफ़ा की है उम्मीद,
जो नहीं जानते वफ़ा क्या है ।

कसम जनाज़े पे आने की मेरे खाते हैं ग़ालिब,
हमेशा खाते थे जो मेरी जान की क़सम आगे ।

कर्ज की पीते थे मय, लेकिन समझते थे कि हाँ,
रंग लायेगी हमारी फाकामस्ती एक दिन ।

ईमां^१ मुझे रोके है, जो खींचि है मुझे कुफ़र^२,
काबा मेरे पीछे है, कलीसा^३ मेरे आगे ।

हरएक बात पे कहते हो तुम कि तू क्या है ?
तुम्ही कहो कि यह अन्दाज़े गुफ़्तगू क्या है ?

हुई मुद्दत कि 'ग़ालिब' मर गया पर याद आता है,
वह हर इक बात पर कहना कि 'यूँ होता तो क्या होता' ।

न सुनो, गर बुरा कहे कोई / न कहो, गर बुरा करे कोई,
रोक लो, गर गलत चले कोई / ब़ख़्श^४ दो, गर खता^५ करे कोई ।

आम तो १९८० सदीमां उर्दू गद्यने आगवी ओणभ मणी, परंतु उर्दू पत्रव्यवहार उजु पञ्च शैलीवेडामां रायतो डतो. ग़ालिबे पत्रोने स्वाभाविक शैली अक्षी. ग़ालिबे मिर्जा छातिम अली बेग 'भेडर'ने अक पत्रमां लभ्युं डतुं : 'मिर्जासाडेभ, में अेवी शैलीनी शोध करी छे डे पत्रव्यवहार वातचीत अनी जाय... उजरो माईलना अंतरेथी तमे तमारी कलमना माध्यमथी बोली शको... अने अलग डोवा छतां अकमेकनो साथ माझी शको.'

ग़ालिबे मिर्त्रोने, याडकोने, शागिर्दोने, सगांओने उजरोनी संध्यामां पत्रो लभ्या छे जे बे त्मागमां प्रकाशित पञ्च थयेवा छे. आ पत्रोमां उर्दू त्माषानी जे नअकत छे ते अनुवादमां तो ओवाई ज जवानी. आ पत्रो ग़ालिबना व्यक्तित्वनां डेटलांक पासं प्रगट करे छे ! अेना पत्रोमांथी अदवाई रडेवो समय अने समाज, १९८७नो विप्लव, मुगल साम्राज्यनी पडती, पोतानी आर्थिक बेडाली... डेटलुं अधुं प्रगट थाय छे ?

पर्शियन अने उर्दूना जाझीता कवि मुनशी डरगोपाल 'तफ़्ता' ग़ालिबना मित्र अने शागिर्द डता. ग़ालिबे सौथी वधारे १२३ पत्रो 'तफ़्ता'ने लभ्या डता. मे १९४८ना अक पत्रमां अे 'तफ़्ता'ने लभे छे : साडेभ, तमारो प्रेमाण पत्र मण्यो. डुं तो जोडे साव नकामो छुं, अदनो आदमी छुं. मने तमारो डितेख्यु गणजो. डुं शुं करी शकुं ?

१. धर्म २. अधर्म ३. देवण/मंदिर ४. माफ़ करी दो ५. भूल करवी.

હું મારી કવિતામાં ભાટ તો ના બની શકું. તમે નોંધ્યું જ હશે કે મારી કવિતામાં કાવ્યતત્ત્વ વધુ છે અને ભાટાઈ ઓછી છે. મારા ગદ્યને પણ એ જ વાત લાગુ પડે છે.

૧૨ એપ્રિલ, ૧૯૫૮ના પત્રમાં એ ‘તક્ષ્તા’ને લખે છે : ‘તમારી ગઝલો મોકલવા માટે મારી મંજૂરી કેમ માગી ? તમે મોકલી જ આપો. હું જોકે હવે કવિતાઓ લખતો નથી. જેમ વૃદ્ધ પહેલવાન માત્ર કુસ્તીની યુક્તિઓ જ શિખવાડી શકે એવું જ મારું સમજવું. હું અતિશયોક્તિ કરું છું એવું ન માનશો. હવે ગઝલો નથી લખી શકતો. મારી પહેલાં લખાયેલી ગઝલો માટે મને આશ્ચર્ય થાય છે. મને નવાઈ લાગે છે કે આ બધી ગઝલો મેં કઈ રીતે લખી હશે ?’ ૨૭ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૮ના રોજ ‘તક્ષ્તા’ને લખે છે : ‘આ કારમી એકલતામાં પત્રવ્યવહાર જ મને ટકાવી રાખે છે. કોઈના પત્ર આવે છે ત્યારે મને એવું લાગે છે જાણે એ પત્રના લખનારે મારે ત્યાં આવવાની મહેરબાની કરી હોય... મારો દિવસ પત્રો વાંચવામાં અને એના જવાબો લખવામાં જ પૂરો થઈ જાય છે...’

૧૮૫૮માં લખાયેલ ‘તક્ષ્તા’ પરનો આ પત્ર કદાચ કારમી હતાશામાં કે નિર્ભ્રાન્તિની પળોમાં લખાયો હોવો જોઈએ. ગાલિબ લખે છે : ‘... જીવવા માટે જરાક ખુશી જરૂરી છે. તત્ત્વજ્ઞાન, બાદશાહી, કવિતા એ બધું નિરર્થક છે. હિંદુઓ પાસે ઈશ્વરના અવતારો છે અને મુસ્લિમો પાસે એમના પેગંબરો છે. પણ એનાથી શું ? તમે પ્રખ્યાત વ્યક્તિ તરીકે જીવો કે મામૂલી માણસ તરીકે... એનાથી શો ફરક પડે છે ? માણસ પાસે આજીવિકાનું જરાક સારું સાધન હોવું જોઈએ અને સારું સ્વાસ્થ્ય હોવું જોઈએ. બાકીનું બધું તો માત્ર ભ્રમણા છે... થોડા સમયમાં આ ભ્રમણાનો પણ કદાચ અંત આવી જાય. મારી આજીવિકાનું સાધન અને મારું સ્વાસ્થ્ય બેઉ કદાચ ખતમ થઈ જાય અને હું શૂન્ય અવસ્થામાં પહોંચી જાઉં. અત્યારે હું જે નીરવતામાં જીવી રહ્યો છું એમાં મને ન તો મારી જાતનું ભાન છે, ન આ લોકનું અને ન પરલોકનું.

...તું અને હું બેઉ ઘણા સારા કવિ છીએ. ક્યારેક આપણે સાદી અને હાફીઝ જેટલા પ્રખ્યાત થઈએ પણ ખરા... એ કબૂલ. પણ પ્રખ્યાત થઈને એ લોકોને શું મળ્યું કે આપણને મળશે ?’

૧૮૬૧ના એક પત્રમાં ગાલિબ લખે છે ‘તક્ષ્તા’ને : ‘આગળના યુગોમાં લોકો જે લખી ગયા તે બધું સાચું જ હોય એવું કદી ન માનવું. એ સમયગાળામાં પણ મૂર્ખાઓ નો’તા જન્મ્યા ?’

મે, ૧૮૫૮માં મીર મેહદી ‘મજરૂહ’ને ગાલિબ અકળાઈને લખે છે : ‘મીર મેહદી, મારી પરિસ્થિતિ સમજ. ખાધા વગર જીવવાનું મને આવડી ગયું છે. મારી ચિંતા ના કરશો ! કદી રોજા નહીં રાખનારાએ આખો રમજાન કર્યો છે. અલ્લાહ ભવિષ્યમાં કંઈક દેશે. અને ધારો કે મને બીજું કશું નહીં મળે તોપણ મને ટકાવી રાખે એટલાં દુઃખો

તો છે જ.' એક બીજા પત્રમાં મીર પર જાણે બિજવાતા હોય એમ ગાલિબ લખે છે :
'તમે કેવી વાહિયાત વાત કરો છો ? હું કઈ રીતે મારી ચોપડી છપાવું ? અહીં ખાવા-
પીવાના તો ફાંફા છે. શિયાળો માથા પર છે અને મારે ઓઢવા-પાથરવાની ફિકર કરવી
પડે એવું છે. ને એમાં પુસ્તક છપાવવાનું ! વાહ !..

૨૮ જુલાઈ, ૧૮૬૨માં અલ્લાઉદ્દીન એહમદ ખાં 'અલૈ'ને લખે છે :

'મિયાં હું સાવ હતાશ થઈ ગયો છું. સ્ત્રીઓના ઓરડાની દીવાલો તૂટી પડી
છે, બાથરૂમની પણ એ જ દશા છે. છત સતત ચૂવે છે. તારી ચાચીને લાગે છે કે
કોઈ પણ પળે એ જીવતી જ દબાઈ જવાની છે. દીવાનખાનાની હાલત તો વળી તેનાથીય
બદતર છે. મને મોતનો ડર નથી પણ અગવડોથી હેરાન-પરેશાન થઈ ગયો છું. છત
ચારણી જેની થઈ ગઈ છે. જો વરસાદ બે કલાક સુધી વરસે છે તો છત ચાર કલાક
સુધી ટપકે છે...

૧૪ ઓક્ટોબર, ૧૮૬૪ના 'તફ્તા' પરના પત્રમાં ગાલિબ લખે છે :

'તું તો જાણે છે કે આ હવેલી મારી પોતાની નથી. હું એમાં ભાડુઆત છું. વરસાદ
જુલાઈમાં શરૂ થયો. જ્યાં હું મારો મોટા ભાગનો સમય ગાળું છું તે ઉપલા માળનો
વરંડો તૂટી તો નથી પડ્યો પણ એની છત એકદમ ચાળણી જેવી થઈ ગઈ છે. થાળીઓ,
થૂંકદાની, તાંબાકૂડી... આ તમામને ચૂવા હેડળ મૂકીએ છીએ. શાહીનો ખડિયો અને
પુસ્તકોને સ્ટોરરૂમમાં મૂકી દીધાં છે. મકાનમાલિકને સમારકામ કરાવવામાં જરાય રસ
નથી. છેલ્લા ત્રણ મહિનાથી હું નૂહની હોડીમાં રહું છું.

ગાલિબના એક પત્રમાં છે કે : 'જ્યારે હું સ્વર્ગની કલ્પના કરું છું અને વિચારું
છું કે જો મુક્તિ મળી ગઈ અને હું સ્વર્ગમાં ગયો અને જો મને એક મહેલ આપવામાં
આવે, એક હૂર (અપ્સરા) મળે, એ રહેઠાણ કાયમી હોય અને એ જ અપ્સરા સાથે
કાયમ રહેવાનું થાય... આ વિચારથી જ મારો તો જીવ ગભરાય છે. હાય, હાય, પછી
તો એ અપ્સરા પણ નહીં ગમે. ભાઈ, જીવ તો ગભરાય જ ને ? એનું એ જ હીરા-
પન્નાનું ઘર અને એનું એ જ કલ્પવૃક્ષ ને એની એ જ હૂર...' 'ગાલિબ'ને યુવાવસ્થામાં
જ કોઈ ઉસ્તાદે કહ્યું હતું કે સાકરનો સ્વાદ ચાખી લેવો પણ માખી બની મધ પર
કદી ના બેસતો નહીંતર ઊડવાની તાકાત નહીં બચે. એટલે જ કદાચ ગાલિબ મંજિલના
નહીં પણ રસ્તાના, તૃપ્તિના નહીં પણ તૃષ્ણાના કવિ છે. તરસ છિપાવવામાં નહીં, તરસને
વધારવામાં એમને રસ છે. અલી સરદાર જાફરી ગાલિબની કવિતા વિશે નોંધે છે કે :
'ગાલિબકી ગતિવાન ઈમેજરી ચિત્રાંકનકી પરાકાષ્ટા હૈ. જબ વહ અપની અછૂતી
ઉપમાઓં ઔર અનુપમ રૂપકોં કા જાદુ જગાતા હૈ તો હર અક્ષર નૃત્ય કરને લગતા
હૈ. સ્થિર ચિત્ર તરલ બન જાતે હૈ, એકાકી વિચાર રંગ ઔર સુગંધ કા એક આકાર

બનકર સામને આતા હૈં, અરણ્ય ગતિ કે ઉત્તાપસે જલને લગતા હૈ બયાબાન પથિક કે કદમોં કે આગે-આગે ભાગને લગતા હૈ બેજાન પથરોં કે સીને મેં અનગઢી મૂર્તિયાં નૃત્ય કરને લગતી હૈ...' માશૂક કે વાર્તાલાપસે દીવારોં મેં જાન પડ જાતી હૈ...' (૮) અલી સરદાર જાફરી સહિતના મોટાભાગના અભ્યાસીઓ એક બાબતે સંમત છે કે ગાલિબ બહુ બધી વાતો 'અનકહી' છોડી દે છે એટલે એના શે'ર દુર્બોધ લાગે છે, પણ એ જ કારણે એમાં અર્થઘટનની શક્યતા અભરે ભરેલી છે.

આ લેખ માટેના નીચેનાં પુસ્તકોનો સીધો ઉપયોગ કર્યો છે :

૧. શેર-ઓ-સુઝન (પ્રથમ ભાગ) - અયોધ્યાપ્રસાદ ગોયલીય, ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, ૧૯૮૮
૨. દીવાન-ઁ-ગાલિબ : અલી સરદાર જાફરી, રાજકમલ પ્રકાશન, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૮
૩. ગાલિબ : વ્યક્તિત્વ ઔર કૃતિત્વ : નૂરનબી અબ્બાસી, ડૉ. નૂરુલહસન નક્વી શબ્દકાર પ્રકાશન, દિલ્લી, ૧૯૬૯
૪. મિર્જા ગાલિબ : ગુલઝાર, રૂપા એન્ડ કંપની, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૮
૫. *Ghalib : Life and Letters : Translated and edited by : Ralph Russell and Khweshidul Islam, Oxford University Press, 14th આવૃત્તિ, 2015*

ઇતિહાસના બૃહદ્ ફલકમાં આયોજન-સંકલનનું વ્યવધાન

■ રમણ સોની ■

[‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ ૭’, સંપા. રમેશ ૨૦ દવે (૨૦૦૯ સુધી), પારુલ કંદર્પ દેસાઈ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ૩. પૃ. ૧૮+૬૧૪, કિં. રૂ. ૪૧૫.]

સૌથી પહેલાં તો હું, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પોતાનાં નવાં પ્રકાશનો અંગે મૂલ્યાંકનલક્ષી ગોષ્ઠિની આ પરંપરા શરૂ કરી છે એ માટે આનંદ વ્યક્ત કરું છું. આ ઉદાહરણીય ઉપક્રમ ચાલુ રહેશે તો પરિષદની વિદ્યાપ્રવૃત્તિને એ વધુ ઊજળી ને પારદર્શક બનાવશે.

‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ના આ ૭મા ગ્રંથની વાત માંડતાં પહેલાં મારે આ ઇતિહાસોના ઇતિહાસમાં જવું પડશે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે છેલ્લા પાંચ દાયકા દરમ્યાન ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ તેમજ ‘ગુજરાતી સાહિત્યકોશ’ના બે મહત્ત્વના અને મહત્ત્વાકાંક્ષી પ્રકલ્પો હાથ ધર્યાં અને પાર પાડ્યા – કે પાર પાડી રહી છે – એ ખરેખર એક યશસ્વી ઘટના છે. વળી આ બંને પ્રકલ્પો પરસ્પર-પૂરક રહ્યા છે એ ઘટના પણ એવી જ મહત્ત્વની છે. ઈ. ૧૯૬૭થી આરંભાયેલા સાહિત્યના ઇતિહાસના પહેલા ૪ ગ્રંથોનું ૧૯૭૩થી ૧૯૮૧ દરમ્યાન પ્રકાશન થયું; ૧૯૮૦થી સાહિત્યકોશના કાર્યનો આરંભ થયો ને ૧૯૮૮થી ૧૯૯૬ દરમ્યાન એના ૩ ખંડો પ્રકાશિત થયા. સાહિત્યકોશની સંશોધનલક્ષી લેખન-સામગ્રીએ ઇતિહાસના ચારે ગ્રંથોમાં વિગતોની કેટલીક શુદ્ધિ-વૃદ્ધિને અનિવાર્ય બનાવી હતી. એથી, એ ગ્રંથોના કેવળ પુનર્મુદ્રણને બદલે પરિષદે ૨૦૦૧થી ૨૦૦૫ દરમ્યાન એની શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત કરાવી ને એ પછી, ચોથા ગ્રંથ આગળ અટકેલા સાહિત્યના ઇતિહાસના ગ્રંથ ૫ થી ૭, ૨૦૦૫થી ૨૦૧૫ દરમ્યાન પ્રગટ થયા. હવે પછી તરત એનો ૮મો ગ્રંથ પણ પ્રકાશિત થવાનો છે. હું આગળ વાત કરીશ એમ, આ પરવર્તી ચારે ગ્રંથોની ભરપૂર વિગતસામગ્રી પર જેમ સાહિત્યકોશના ખંડ ૨નું ઋણ છે એમ ૧૯૯૦માં પ્રગટ થયેલા એ કોશની જ્યારે સંવર્ધિત આવૃત્તિ પ્રગટ થશે ત્યારે ઇતિહાસના આ

પ થી ૮ ગ્રંથોમાંનો માહિતીભંડાર વિધાયક રીતે એ સાહિત્યકોશને ખપ લાગવાનો છે. એ રીતે, પરિષદની આ બંને પ્રવૃત્તિઓ પરસ્પર-સંલગ્ન તેમજ પરસ્પર-પૂરક છે. પરિષદની વિદ્યાપ્રવૃત્તિનું આ પ્રશસ્ય બહિરંગ છે.

પરંતુ, કોઈપણ પ્રવૃત્તિના અંતરંગની તપાસ એનું ખરું મૂલ્ય અને મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરી આપે છે ને એવી ચિકિત્સા આખરે તો એ પ્રવૃત્તિના પછીના પગલા માટે ઉપકારક નીવડતી હોય છે. કમનસીબે, આ ઇતિહાસગ્રંથો અને કોશગ્રંથોનાં સમીક્ષા-મૂલ્યાંકન કરવાના, થવા જોઈએ એટલા પ્રયત્નો આપણે ત્યાં થયા નથી. ‘સાહિત્ય-કોશ’ના ખંડોની તો કેટલીક સમીક્ષાઓ થઈ છે,^૧ પણ ઇતિહાસગ્રંથોને એવો લાભ મળ્યો નથી. પ્રમોદકુમાર પટેલે અને ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસો વિશે પ્રવાહદર્શન કરાવતાં આ પરિષદ-પ્રકાશિત ઇતિહાસ(પહેલા ૪ ગ્રંથો) વિશે થોડાંક નિરીક્ષણો આપ્યાં છે,^૨ એ જ. મૂલ્યાંકનને અભાવે આ મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિ ઘણુંખરું ચર્ચા-વિચારણાની બહાર જ રહી ગઈ છે.

○

એક જ લેખકને હાથે લખાતા ઇતિહાસને બદલે અનેકોને હાથે લખાવેલાં પ્રકરણોથી તૈયાર થતા આવા ઇતિહાસને જેમ વિવિધ વિદ્વાનોના અભ્યાસનો લાભ મળે છે એ જ રીતે, કદાચ એથીય વધારે, એમાં કેટલીક અંગભૂત કે જન્મજાત (ઇનહેરન્ટ) મર્યાદાઓ પણ પ્રવેશ કરે છે. પરંતુ બે મહત્ત્વના ઉપાયોથી એ મર્યાદાઓ અને વિલક્ષણતાઓને ઓછી કરી શકાય છે. પહેલું તે, સંપાદનનું પૂર્વ-આયોજન. એ જેટલું દષ્ટિપૂર્વકનું ને ચુસ્ત હોય એટલો એનો નકશો વધારે સ્પષ્ટ અને ચોખ્ખો થાય. અને બીજું તે, મળેલી લેખન-સામગ્રીનું એવું જ ચુસ્ત અને શ્રમસાધ્ય સંપાદનકર્મ(એડિટિંગ). સંપાદન-સંકલન-પુનર્વ્યવસ્થાની કોઢમાં – એ વર્ક શોપમાં જ પેલી લેખન-સામગ્રીને ઇતિહાસનો ઘાટ આપી શકાય. એટલે આવા સંકલિત ઇતિહાસોમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વની વ્યક્તિ સંપાદક હોય છે.

પરંતુ એક વિલક્ષણ વાત એ બની કે ૧૯૮૦થી શરૂ થયેલા ‘સાહિત્યકોશ’ માટે એના સંપાદકમંડળે ‘અધિકરણલેખનનાં નિયમો અને સૂચનો’ નામની માર્ગદર્શક પુસ્તિકા તૈયાર કરી હતી. જેમાં અધિકરણોના કેટલાક નમૂના પણ સામેલ કરવામાં આવેલા હતા. એવી કોઈ જ માર્ગદર્શક રૂપરેખા, છોક આરંભથી જ, આ ઇતિહાસગ્રંથો માટે તૈયાર કરવામાં આવી ન હતી. એ કારણે, ઇતિહાસલેખન માટે નિમંત્રેલા અનેક લેખકો માટે ઇતિહાસનું પરિરૂપ હાથવગું કરી શકાયું નહીં અને એમની લેખન-પદ્ધતિ પર કોઈ નિયંત્રણ રહી શક્યું નહીં. પરિણામે, એક રૂપકની મદદથી કહીએ તો, આ ઇતિહાસદેવતાની પૂજા જેટલી છૂટાં ફૂલોથી થઈ એટલી ગૂંથેલા હારથી ન થઈ.

સંપાદન અને સંપાદકોની વાત કરતાં પહેલાં આ ઇતિહાસના લખનારાઓ વિશે થોડીક વાત કરવી જરૂરી છે. આપણા લેખકો-અભ્યાસીઓ-અધ્યાપકો આ પ્રકારનાં આયોજિત કાર્યોના જરૂરી નિયમોને પણ ગાંઠતા હોતા નથી. શાસ્ત્રીય યુસ્તીથી અને જવાબદારીથી કામ કરવા બહુ ગણ્યા-ગાંઠ્યા લેખકો જ ટેવાયેલા હોય છે - બાકીના ઘણા તો સ્વૈર કલમો ચલાવે છે. એટલે કે, આપણા લેખકોને ચરિત્રલેખ, વિવેચનલેખ, ઇતિહાસ-આલેખ અને કોશ-અધિકરણ - એ વચ્ચેના ભેદની ઝાઝી ખબર કે ખેવના પણ હોતાં નથી. પરિણામે, સંપાદકોનો શ્રમ વધી જતો હોય છે. ઘણી વાર તો, લખાઈને આવેલા અધિકરણને કે આલેખને સુધારવા કરતાં એને નવેસર લખી દેવામાં ઓછી મહેનત પડતી હોય છે ને સારું પરિણામ મળતું હોય છે! (એવું અમને સાહિત્યકોશના અનુભવે સમજાયેલું.) વળી એક મોટી વ્યવહારુ અને વાસ્તવિક સમસ્યા એ પણ છે કે ભાગ્યે જ કશું સમયસર લખાઈને મળતું હોય છે. સંપાદકોની ખાસ્સી શક્તિ તો સ્મૃતિપત્રો લખવામાં - એટલે કે ઉઘરાણી કરવામાં - વપરાઈ જતી હોય છે. એટલું જ નહીં, આપણા ઘણા નીવડેલા લેખકોની પણ આવાં યુસ્ત ને સમયબદ્ધ કાર્યો માટે મદદ મળતી હોતી નથી. જો કે આ આપણા સ્કૉલરશિપ-કલ્ચરની, આપણી વિદ્યાલક્ષી સંસ્કારશીલતાની જ એક મર્યાદા છે. એને વિશે અહીં ઝાઝું કહેવાનો કોઈ અર્થ નથી.

○

હવે આપણે સમીક્ષ્ય ગ્રંથ પર આવીએ :

સાહિત્યના ઇતિહાસનો આ ગ્રંથ ૭ - એનું પૂર્વસંધાન ગ્રંથ ૫-૬ સાથે છે ને એ પમો અને ૬ઠ્ઠો ગ્રંથ પણ અગાઉના ૪ ગ્રંથો સાથે અનુસંધાન ધરાવે છે. એટલે એવી સળંગ રેખા પર જ આ ગ્રંથ વિશે વાત કરી શકાય એમ છે. ઇતિહાસનો પહેલો તબક્કો ૧૯૮૧માં ૪થા ગ્રંથના પ્રકાશન આગળ અટક્યો હતો. લગભગ બે દાયકાના અંતરાલ બાદ, ૧૯૯૭માં બીજો તબક્કો શરૂ થાય છે. આ બંને તબક્કાના સંપાદકો પણ જુદા છે. એટલે સંપાદકીય ભાત કંઈક અંશે બદલાય એ સ્વાભાવિક હતું. જો કે આ બીજા તબક્કાના સંપાદકો એક અનુસંધાન મેળવીને આગળ ચાલ્યા છે. ૪થા ગ્રંથને અંતે ઝવેરચંદ મેઘાણી પરનું પ્રકરણ હતું. મેઘાણીનું જન્મવર્ષ ૧૮૯૬. ઇતિહાસનો પાંચમો ગ્રંથ ૧૯૯૫નું વર્ષ પકડીને આગળ વધે છે. પહેલા તબક્કાના અર્વાચીન કાળને લગતા ગ્રંથો, સમયને અંતર્ગત રાખીને કતકિન્દ્રી રહેલા. ગ્રંથ ડુંગ શીર્ષક હતું : 'દલપતરામથી કલાપી' અને ગ્રંથ ૪નું 'નહાનાલાલથી મેઘાણી'. પરંતુ હવે ગ્રંથ ૫ થી ૭ સ્પષ્ટપણે ને યુસ્ત રીતે લેખકોના જન્મવર્ષને કેન્દ્રમાં રાખે છે ને વ્યાપક રીતે યુગનિર્દેશક બને છે. આ ત્રણે ગ્રંથો (૫, ૬ અને ૭)માં, સંપાદકોએ આપણા સાહિત્યલેખનની ગંજાવર સામગ્રીને રજૂ કરવાનો ઘણો મોટો પરિશ્રમ કર્યો

છે એ અભિનંદનીય છે, પરંતુ આ જન્મવર્ષકેન્દ્રી પદ્ધતિએ એના મૂળ આયોજનમાં જ ઠીકઠીક ગૂંચવણો પેદા કરી છે ને એથી વાચકો માટે, તેમજ અભ્યાસીઓને માટે પણ, સાહિત્યના ઇતિહાસને ગ્રહણ કરવામાં અને એનું આકલન કરવામાં – એને કોમ્પ્રીહેન્ડ કરવામાં – અગવડો અને તકલીફો ઊભી થઈ છે.

ગ્રંથ ઊંચું ‘સંપાદકીય’ જોવાથી એનો ખ્યાલ આવશે.

આપણે એ સંપાદકીય નોંધનાં તારણો જોઈએ : સંપાદકો કહે છે કે, ગ્રંથ ૫ અને ૬માં ઈ. ૧૮૮૫થી ૧૯૩૫ સુધીના સમયગાળાના ગાંધીયુગીન અને અનુગાંધીયુગીન લેખકો સમાવાયા છે; અને ગ્રંથ ૭માં ઈ. ૧૯૧૦ થી ૧૯૩૫ સુધીના સમયગાળાના મુખ્યત્વે સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગના લેખકો છે. વળી હવે પછી ટૂંક સમયમાં પ્રગટ થનાર ગ્રંથ ૮માં ઈ. ૧૯૩૫ થી ઈ. ૧૯૫૦ના સમયગાળાના આધુનિક અને અનુઆધુનિક યુગના લેખકો સમાવાયા છે. (ત્રણે ગ્રંથોના આવરણ પર આવાં પેટાશીર્ષકો મૂકેલાં પણ છે.)

આવાં ગ્રંથશીર્ષકોથી પહેલી મુશ્કેલી તો યુગ-નામોની થઈ છે. જો ગ્રંથ ૫-૬ ‘ગાંધીયુગીન અને અનુગાંધીયુગીન’ તેમજ ગ્રંથ ૮ ‘આધુનિક અને અનુઆધુનિક’ હોય, તો એની વચ્ચેના આ ગ્રંથ ૭ને ‘સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ’ કહેવામાં કઈ સંગતિ છે? (આમ પણ ‘સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ’ એ કંઈક શિથિલ ને ધૂંધળી સંજ્ઞા છે ને આપણી સાહિત્યપરંપરાની ખાસિયતો અને એની ગતિ સાથે એનો ઝાઝો મેળ બેસતો નથી.) એક બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો ગ્રંથ ઊંચું શીર્ષક ‘સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ : ૧’ એવું હોય તો, પછીના ગ્રંથ માટે ‘સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ : ૨’ એવી અપેક્ષા જાગે. પણ ૮મા ગ્રંથનું શીર્ષક તો સંપાદકોએ ‘આધુનિક અને અનુઆધુનિક’ એવું વિચાર્યું છે! આમ કેમ?

ખેર. ખરી તકલીફ તો જન્મવર્ષનિર્દેશોને યુગો સાથે જોડવામાં થઈ છે, ને એ એક સંભ્રમ ઊભો કરે છે. કોઈને શીર્ષકો વાંચતાં જ પ્રશ્ન થવાનો કે, ગ્રંથ ૫-૬ જો ઈ. ૧૮૮૫થી શરૂ થઈને ઈ. ૧૯૩૫ સુધી અટકતા હોય તો એને ‘ગાંધીયુગીન અને અનુગાંધીયુગીન’ કેવી રીતે કહેવાય? અને ગ્રંથ ૭ પણ જો ઈ. ૧૯૩૫ આગળ અટકતો હોય તો એને ‘સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ’ શી રીતે કહેવાય? વર્ષનિર્દેશો અને યુગનિર્દેશોનો આવો સંભ્રમ, આવી ગૂંચવણ, લેખકોનાં જન્મવર્ષોને સંપાદકોએ આગળ ધર્યાં છે એ કારણે થઈ છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે સાહિત્યના ઇતિહાસનું નિર્ધારણ કંઈ લેખકોના જન્મવર્ષને આધારે નથી થતું. પણ એમના લેખનકાર્યના સમયથી, અને વધુ તો, તત્કાલીન યુગપ્રવાહોથી થતું હોય છે. એક-બે નાનાં દષ્ટાંતોથી જ આ વાત સ્પષ્ટ થશે. ઈ. ૧૯૧૧માં જન્મેલા ઉમાશંકર જોશી ગાંધીયુગીન છે ને

એ જ વર્ષે જન્મેલા પ્રહ્લાદ પારેખ અનુગાંધીયુગીન છે; ઈં ૧૯૨૦માં જન્મેલા ઉશનસુ-જયંત પાઠક અનુગાંધીયુગીન છે ને એ જ સમયે (૧૯૨૧માં) જન્મેલા સુરેશ જોષી આધુનિક યુગના છે. તો બીજી તરફ ૧૯૧૨માં જન્મેલા રાજેન્દ્ર શાહ અને ૧૯૨૬માં જન્મેલા નિરંજન ભગત એક જ સમયસંદર્ભનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

એક બીજી સંપાદકીય નોંધથી જણાય છે કે સંપાદકોને પોતાને પણ આ મુશ્કેલીનો પ્યાલ તો આવી જ ગયો છે. અને એથી આ ગ્રંથ ૭માં એનો ઉકેલ તો શક્ય હતો જ, પણ આશ્ચર્ય એ થાય છે કે આ ગ્રંથમાં એનો ઉકેલ કરવાને બદલે સંપાદકો જન્મવર્ષની પદ્ધતિને જ વળગી રહ્યાં છે. વાંચો સંપાદકીય : ‘ગ્રંથ ૫ અને ૬ કરતાં આ ગ્રંથનું આયોજન જુદી રીતે થયું છે. જેમકે ત્યાં [ગ્રંથ ૫-૬માં] યુગાનુસારી સર્જકોનો સમાવેશ કર્યો છે, અહીં જન્મસાલ અને સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખીને વિભાજન કર્યું છે.’ (આ પણ સાચું નથી. જન્મસાલ ગ્રંથ ૫-૬માં પણ કેન્દ્રમાં રહી જ છે.) આવી અવઢવમાં સંપાદકોને કહેવું પડ્યું છે કે – ‘આધુનિક યુગમાં સ્થાન પામનારા સર્જકો સુરેશ જોષી, ચંદ્રકાન્ત બક્ષી અને લાભશંકર ઠાકર આ ગ્રંથમાં સમાવેશ પામ્યા છે.’

આપણને સૌને લાગવાનું કે આ ત્રણે લેખકોને, માત્ર જન્મવર્ષને વાંકે આ ગ્રંથમાં જ બંધ કરી દેવાની જરૂર ન હતી!

વળી, સંપાદકોએ જન્મવર્ષની જે રેખા અહીં સ્વીકારી છે એ પણ કંઈક શિથિલપણે અને વિલક્ષણ રીતે પ્રયોજાઈ છે. જન્મવર્ષ ૧૯૧૦થી જેનો આરંભ બતાવાયો છે એવો આ ગ્રંથ શરૂ થાય છે ૧૯૨૧માં જન્મેલા સુરેશ જોષીથી! ૧૯૧૦ થી ૧૯૩૫ એવા સમયબંધનો તાળો તો છેક ગૌણ નવલકથાકારોમાં જઈને મળે છે. જેમકે, ચંદ્રવદન શુક્લ, જ. ૧૯૧૦ અને જયંતિલાલ મં. દલાલ, જ. ૧૯૩૫.

સંકલનની આવી ગૂંચ એકવાર પડી ગઈ પછી એ બીજી વધારે ગૂંચોમાં અટવાતી ગઈ છે. જેમકે, સંપાદકીય નોંધમાં કહેવાયું છે કે, સમયરેખાનું વિભાજન સ્વરૂપ-વિકાસને આધારે કર્યું છે. બરાબર છે. અને એ રીતે અનુક્રમે નવલકથાકારો, હાસ્યકારો, વાર્તાકારો, કવિઓ, નિબંધકારો, ચરિત્રકારો, બાળસાહિત્યકારો, વિવેચકો-સંશોધકો એવી સ્વરૂપલક્ષી હારમાળાઓ આવતી ગઈ છે. (જો કે આ સ્વરૂપોનો ક્રમ કોઈ પ્રતીતિકરતા રચતો નથી. જેમકે નવલકારો પછી હાસ્યકારો ને એ પછી વાર્તાકારો ને ત્યાર બાદ કવિઓ – એવું કેમ? સંપાદકીય નોંધ પણ આ સમજવામાં માર્ગદર્શક બનતી નથી.) એ તો ઠીક. પણ વધુ મુશ્કેલી આપણને એ નડે છે કે આ ‘સ્વરૂપાનુસાર લેખકો’વાળો ક્રમ માત્ર અમુખ્ય અને ગૌણ લેખકો પૂરતો જળવાયો છે, જ્યારે મુખ્ય લેખકો બાબતે તો આ સ્વરૂપ-ક્રમનું કોઈ સાતત્ય જાળવી શકાયું નથી. દા.ત. નવલકથાકારોમાં

ધીરુબહેન પટેલ ત્રીજા પ્રકરણમાં છે, ચંદ્રકાન્ત બક્ષી આઠમા પ્રકરણમાં આવે છે ને ભગવતીકુમાર શર્મા છેક ૧૩મા પ્રકરણમાં આવે છે. કવિ લાભશંકર ઠાકર નથી તો સુરેશ જોષી પછી મુકાયા કે નથી ૭મા પ્રકરણના કવિજૂથ સાથે મુકાયા - પણ છેલ્લા ૧૫મા પ્રકરણમાં મુકાયા છે.

ટૂંકમાં, જન્મવર્ષનો તાંતણો બહુ ચુસ્ત રીતે જાળવવામાં જ ઘણું વેરવિખેર થઈ ગયું છે. આટલો મોટો પ્રકલ્પ હાથ ધર્યો હતો ને એની પાછળ આટલો મોટો શ્રમ લીધો હતો તો ઇતિહાસ-ગ્રહણ માટેની પણ કોઈ ઉપયોગી સંકલન-વ્યવસ્થા સંપાદકોએ નિપજાવવી જોઈતી હતી.

એક બીજી વાત : ઇતિહાસમાં આલેખન પામતા લેખકો અંગે મુખ્ય-અમુખ્ય-ભેદ તો આવવાનો જ. પરંતુ સંપાદકોએ ગ્રંથની આયોજનભાત જરાક વધારે સંકુલ કરી છે ને મુખ્ય-અમુખ્ય ઉપરાંત ગૌણ-અતિગૌણ એ પ્રકારનાં સ્તરો પણ દાખલ કર્યાં છે. (મુખ્ય-અમુખ્ય, ગૌણ-અતિગૌણ - એ સંજ્ઞાઓ સમજૂતી ખાતર મેં યોજી છે. સંપાદકોએ -૧,-૨,-૩,-૪ એમ આંકડા દ્વારા એ સ્તરોનો નિર્દેશ કરેલો છે.) જેમકે, દરેક સ્વરૂપ-સંદર્ભ, મુખ્ય લેખકોને જુદા તારવીને અનુક્રમમાં એમનાં નામ ઘેરા એટલે કે બોલ્ડ ટાઈપમાં બતાવ્યાં છે અને અમુખ્ય અને ગૌણ લેખકોનાં નામ સાદા-નોર્મલ-ટાઈપમાં દર્શાવ્યાં છે અને એવા લેખકોને નવલકથાકારો ૧-૨, વિવેચકો ૧-૨-૩-૪, એવાં જૂથોમાં વહેંચીને મૂક્યાં છે. આવી આયોજનભાત અલબત્ત એકધારી છે ને એમાં સળંગ એકવાક્યતા જળવાઈ છે. પરંતુ આ પદ્ધતિને કારણે કેટલીક બીજી મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ છે. જેમ કે :

(૧) લેખકો અંગે મુખ્ય-અમુખ્ય-વિવેક બધે જ બરાબર સચવાયો નથી એમ લાગે છે. ઉત્તમ પિનાકિન દવે જો મુખ્ય નવલકથાકારોમાં છે તો ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી અમુખ્યમાં શા માટે? શ્રી ત્રિવેદી તો પ્રયોગશીલ નવલકથાકાર ઉપરાંત ધ્યાનપાત્ર કવિ અને નાટ્યલેખક પણ છે. એ જ રીતે જ્યોતીષ જાની જો મુખ્ય વાર્તાકારોમાં છે તો ઈવા ડેવ કેમ અમુખ્ય વાર્તાકારોમાં? જગદીશ જોષી મુખ્ય કવિઓમાં હોય અને દિનેશ કોઠારી તથા પ્રદ્યુમ્ન તન્ના અમુખ્યમાં હોય - એ પણ બંધબેસતું નથી. યશવંત શુક્લ મુખ્ય વિવેચકોની શ્રેણીમાં મુકાયા છે, તો જેમનું પ્રદાન ઇયત્તા તેમજ ગુણવત્તામાં વધુ છે એવા રમેશ શુક્લ અને જશવંત શેખડીવાળા મુખ્યની શ્રેણીમાં શા માટે નથી એવો પ્રશ્ન થાય. નાટ્યકારો, ચરિત્રકારો, બાળસાહિત્યકારોમાં મુખ્યની શ્રેણીમાં કોઈ લેખક નથી. ઓછામાં ઓછું એક લેખક વિશે પ્રશ્ન થઈ શકે એમ છે - બાળસાહિત્યના લેખક ઉપરાંત ઉપયોગી પાઠ્યગ્રંથો આપનારા તથા જીવનભર વિવિધ પ્રકારના કોશો તૈયાર કરવાની પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય રહેલા રતિલાલ નાયક મુખ્યની શ્રેણીમાં આવી શક્યા

હોત.

આવા વિરોધી ઊભા થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે સંપાદકોએ ચડ-ઊતરનાં પગથિયાં પર, એવી હાચરાકી પર જરાક વધુ ભાર મૂક્યો છે.

(૨) આ હાચરાકીમાં વિગતોનો સૌથી વધારે બોજ છેલ્લા ક્રમના લેખકો અંગે થયો છે. દરેક સ્વરૂપજૂથમાંનાં છેલ્લા ક્રમનાં જૂથો નવલકથાકારો : ૨, કવિઓ : ૩, વિવેચકો : ૪, એવાં શીર્ષકોવાળાં જૂથો છે – એમાં એવા લેખકોની સર્ગળ લાંબી યાદીઓ છે જેમના વિશે માત્ર જન્મવર્ષ-સ્થળ અને કૃતિનામ એવા ઉલ્લેખો જ છે. જેમનું કોઈ જ અર્પણમૂલ્ય બતાવી શકાય એમ નથી એવા અસંખ્ય લેખકોની આવી, ઇત્યાદિવાચક કહી શકાય એવી નરી યાદીઓને, હું માનું છું કે, સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ કોઈ સ્થાન હોઈ શકે. આવી નિઃશેષ વિગતસામગ્રીનો ઉપયોગ સાહિત્યકોશમાં થઈ શકે.

આ ગંજાવર સામગ્રી માટે અલબત્ત, સંપાદકોએ ખૂબ જ જહેમત ઉઠાવી હશે ને એમાં ઘણો જ સમય આપ્યો હશે એ દેખાઈ આવે છે, પરંતુ એનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે આ આખીય સામગ્રી લગભગ એમની એમ જ, અકારાદિક્રમે વર્ગીકૃત થઈને ગ્રંથને અંતે શબ્દસૂચિમાં ઠલવાઈ ગઈ છે – એ રૂપે એનું પુનરાવર્તન જ થયું છે! એટલે (છેલ્લાં જૂથોમાંની) આવી અઢળક માહિતીનું એક દસ્તાવેજી મૂલ્ય જરૂર ઊપસે છે પણ એનાથી સાહિત્યિક ઇતિહાસનું કોઈ મૂલ્યવર્ધન થતું નથી.

આ ઇત્યાદિવાચક યાદીઓવાળા આયોજન પર ગ્રંથ ૫ અને ૬ની પૂરેપૂરી છાયા છે. ત્યાં પણ એવી સામગ્રીએ ઘણાં પાનાં ને અપાર સમય રોક્યાં છે. (એમ પણ થાય કે આટલો શ્રમ અને આટલાં વર્ષો આ જ સામગ્રીદ્વારા સાહિત્યકોશના સંવર્ધનમાં યોજી ન શકાયાં હોત?).

ગ્રંથ ૫-૬માં અને આ ગ્રંથ ૭માં ફેર એટલો જ છે કે ગ્રંથ ૫માં કવિઓ અને ગ્રંથ ૬માં ગદ્યકારો – એવું જે જરાસંધીય^૩ વિભાજન થઈ ગયેલું એમાંથી આ ગ્રંથ ૭ બચી ગયો છે.

હા, એક બાબત જરૂર નોંધવી જોઈએ કે જન્મવર્ષ-અનુસારની આ આયોજન-ભાત, આ પેટર્ન, ગ્રંથ ૫-૬-૭માં ભલે પ્રગટપણે ઊપસેલી છે પરંતુ એનાં પ્રચ્છન્ન મૂળ તો પૂર્વેના ગ્રંથોમાં જ પડેલાં હતાં! અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને લગતા ગ્રંથ ૩ અને ૪માંની પ્રકરણયોજના પણ લેખકોના જન્મવર્ષને અનુસરતી હતી. એને કારણે, સમાન પ્રવાહોની તેમજ પ્રભાવકતાની રીતે જે લેખકોનાં પ્રકરણો નજીક હોવાં જોઈએ એની વચ્ચે ઘણું અંતર રહી ગયેલું. જેમ કે ગ્રંથ-૪ (પહેલી આવૃત્તિ)માં કનૈયાલાલ મુનશી વિશેનો લેખ પ્રકરણ ૪ રૂપે હતો પણ રમણલાલ દેસાઈ વિશેનો લેખ છેક

પ્રકરણ ૧૨માં હતો - શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિ કરતી વખતે આ ક્રમ બદલીને મેં મુનશી પરના પ્રકરણ પછી તરત ૨૦ વ૦ દેસાઈ પરનું પ્રકરણ ગોઠવેલું. (જુઓ ગ્રંથ ૪, શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિ, ૨૦૦૫.) અલબત્ત, ગ્રંથ ૩ અને ૪માં પેટાપ્રકરણો ને યાદીરૂપ પ્રકરણોનો ભાર ન હતો, અને એ કારણે એ ખંડો મુખ્ય(મેજર)લેખકો-કેન્દ્રી રહી શકેલા.૪

સાહિત્યના કોઈપણ ઇતિહાસમાં લેખકોના ક્રમની સંગતિના થોડાઘણા પ્રશ્નો તો ઊઠવાના જ, પણ, મને લાગે છે કે, ધીરુભાઈ ઠાકરના ‘ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા’ એ ઇતિહાસગ્રંથોમાં, ઇતિહાસલેખનના બીજા કેટલાક પ્રશ્નો એમાં હોવા છતાં એનું આયોજન-સંકલન સમકાલીન સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓને એકસાથે રાખનારું અને એ કારણે ઇતિહાસના સઘ આકલનને શક્ય બનાવનારું રહી શક્યું છે. ધીરુભાઈએ, દરેક સમયગાળાના પરિપૂરક (લેખનભૂમિકાવાળા) લેખકોનાં યુગમો રચતી પ્રકરણયોજના કરેલી છે. જેમકે કાન્ત અને કલાપી, મુનશી અને રમણલાલ, ધૂમકેતુ અને રામનારાયણ, રાજેન્દ્ર-નિરંજન, વગેરે પરનાં પ્રકરણો એમાં એકસાથે મુકાયેલાં છે. એથી એ ઇતિહાસમાં પ્રવાહદર્શન પણ વધુ સ્પષ્ટ અને ગ્રાહ્ય બની શકેલું છે.

લેખન-સામગ્રીની વાત કરું એ પહેલાં મારે આ ગ્રંથને અંતે મુકાયેલી શબ્દસૂચિ વિશે બે વાત કરવી છે. આ ગ્રંથની તેમજ ગ્રંથ ૫-૬ની શબ્દસૂચિઓ એક રીતે બહુ નોંધપાત્ર છે. સંપાદકોએ અને સંદર્ભસહાયકોએ મળીને લેખનસામગ્રીમાંથી એક વિસ્તૃત સૂચિ તૈયાર કરી છે. આ ત્રણે ગ્રંથોનાં થઈને લગભગ ૧૯૦૦ પાનાંમાંથી ૩૦૦ પાનાં તો સૂચિનાં છે.

આ સૂચિ પાંચ ભાગોમાં વહેંચાયેલી છે : (૧) વ્યક્તિનામ સૂચિ એટલે કે લેખકો વગેરેની નામસૂચિ (૨) ગ્રંથશીર્ષક સૂચિ એટલે કાવ્યસંગ્રહો, નવલકથાઓ આદિની પુસ્તકનામ સૂચિ અને (૩) કૃતિશીર્ષક સૂચિ એટલે કે, દા.ત., કાવ્યસંગ્રહોમાંની કાવ્યકૃતિઓ (એ જ રીતે વાર્તાકૃતિઓ, નિબંધકૃતિઓ) વગેરેની સૂચિ. એ ઉપરાંત, (૪) સામયિકનામસૂચિ અને (૫) સંસ્થાનામ સૂચિ. ગ્રંથો અને કૃતિઓ પરની સૂચિઓને વળી સ્વરૂપાનુસાર પણ વિભાજિત કરેલી છે. કાવ્યસંગ્રહો, વાર્તાસંગ્રહો, નવલકથાઓ; કાવ્યકૃતિઓ, વાર્તાકૃતિઓ... એમ. એક અલગ પ્રકલ્પરૂપ ગણાય એવી આ સૂચિઓ સ્વતંત્ર રીતે પણ અભ્યાસીઓને ઘણી ઉપયોગી બની શકે એમ છે. મેં જ્યારે ‘સમયદર્શી સાહિત્યસંદર્ભ કોશ’ કરેલો ત્યારે ગ્રંથ ૫-૬ની સૂચિઓ મને કોંસ-ચેકિંગ માટે - ચકાસણી અને ઉમેરણો માટે - ઘણી મદદરૂપ બનેલી.

આ સૂચિઓ અંગે એક પ્રશ્ન જો કે થાય એમ છે - ગ્રંથશીર્ષક સૂચિ તો જાણે કે બરાબર પણ કૃતિશીર્ષક સૂચિ કરવાની શી જરૂર હતી એ સમજાતું નથી. આ

કૃતિશીર્ષક સૂચિ વધારાની - રિડન્ડન્ટ છે, અને ખાસ તો, એ યાદચ્છિક - આર્બીટ્રરી - પણ છે, કેમ કે કોઈ કવિ(કે વાર્તાકાર) વિશેના પ્રકરણમાં એના લેખકે તે તે કવિ/વાર્તાકારની બધી જ નહીં પણ જરૂર પડી એ જ, ને એટલી જ કૃતિઓ નોંધી હોય છે. એ કારણે, પ્રકરણોમાં નિર્દેશ પામેલી કાવ્ય-વાર્તા-નિબંધાદિ કૃતિઓની યાદી - તે લેખકના ગ્રંથોની યાદીની જેમ - કોઈ રીતે સર્વગ્રાહી બનતી હોતી નથી. ને એમ બંને રીતે એની ઉપયોગિતા રહેતી નથી. વળી આ તારવણીમાં ભૂલો પણ થઈ છે. 'નાટ્યાત્મક ગીતો' જેવી વિગત પણ કૃતિશીર્ષક તરીકે નોંધાઈ ગઈ છે. કરેલા પરિશ્રમની ઉપાદેયતા પણ મહત્ત્વની ગણાય. અસ્તુ.

લેખન-સામગ્રી

આયોજનની વાત કર્યા પછી હવે આપણે આ ઇતિહાસ ગ્રંથ ૭ની લેખનસામગ્રીને - એની ટેક્સ્ટને - જોઈએ.

આ પ્રકારના સંકલિત ઇતિહાસમાં વિવિધ અભ્યાસીઓએ કરી આપેલાં પ્રકરણો-આલેખોને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઢાળવાનાં હોય છે એથી સંકલિત ઇતિહાસની લેખનસામગ્રી પર જેમ લેખકની છાપ ઊપસે એમ સંપાદકની છાપ પણ ઊપસતી જ હોય છે - બલકે ઊપસવી જોઈએ. ઇતિહાસમાં અને કોશમાં સંપાદકોની ભૂમિકા બહુ જ મહત્ત્વની ને મથી નાખનારી હોય છે. અલબત્ત, અભ્યાસી વિદ્વાનો દ્વારા લખાયેલાં ઉત્તમ પ્રકરણોનું એક સ્વતંત્ર અને આગવું મૂલ્ય પણ હોય છે. આ ગ્રંથ ૭માં પણ એવાં કેટલાંક પ્રકરણો છે જેમને ઉત્તમ કે છેવટે ધ્યાનપાત્ર પણ કહી શકાય. સુરેશ જોષી, ધીરુબહેન પટેલ, બકુલ ત્રિપાઠી પરનાં તથા ભોળાભાઈ પટેલ, લાભશંકર ઠાકર પરનાં પ્રકરણો એ પ્રકારનાં છે.

પરંતુ આખા ઇતિહાસગ્રંથમાંથી પસાર થતાં એક વ્યાપક છાપ એ પડે છે કે અપવાદો બાદ કરતાં, અહીં મોટાભાગનાં નાનાંમોટાં પ્રકરણો જેટલાં વિગત-વર્ણનાત્મક અને ચરિત્રાત્મક છે એટલાં મૂલ્યાંકનલક્ષી નથી - અલબત્ત, સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મૂલ્યાંકન વ્યાપક રૂપનું ને ખાસ તો સંદર્ભલક્ષી અને તુલનાદર્શી હોવું જોઈએ. એવી દષ્ટિ કે પદ્ધતિ પણ ઘણા આલેખોમાં જોવા મળતાં નથી.

હવે, આ બધી સામગ્રી માટે તો એના લેખકો જ જવાબદાર ગણાય, સંપાદકો કંઈ આખી સામગ્રીને તો બદલી ન શકે. પરંતુ એમનું સંપાદનકર્મ (એડિટિંગ) સામગ્રીને સરખો ઘાટ જરૂર આપી શકે. જેમકે અહીં કેટલાક આલેખો બહુ ટૂંકા એટલે કે અપર્યાપ્ત છે. ઉંદાઠ સરોજ પાઠક, હરીન્દ્ર દવે, વગેરે પરના લેખો કેટલીક પૂર્તિ અને પુનર્યવસ્થા માગે છે; પિનાકિન દવે, ભોળાભાઈ પટેલ, વગેરે પરનાં પ્રકરણો કંઈક વિસ્તારી, લંબાયેલાં લાગે છે; તો વિપિન પરીખ, યશવંત ત્રિવેદી, વગેરે પરનાં પ્રકરણો

નબળાં ને અતિમૂલ્યાંકનમાં સરી ગયેલાં છે. એ પ્રકરણોનું તો પુનર્લેખન જ જરૂરી હતું. ત્યાં સંપાદકોની વિધાયક કાતર ફરવી જોઈતી હતી. પણ દયાળુ સંપાદકોએ આવા લેખકો પર પણ કૃપા કરી છે ને ઇતિહાસને ઘસરકા પડવા દીધા છે!

સંપાદકોની કાતર અને લાલ પેન્સિલ વપરાયાં ન હોય એવાં કેટલાંક દષ્ટાંતો જોઈએ :

મેં અગાઉ કહ્યું કે આપણા ઘણાખરા લેખકોને ચરિત્ર અને વિવેચન વચ્ચે, વિવેચન અને ઇતિહાસ-આલેખ વચ્ચે, ઇતિહાસ-આલેખ અને કોશ-અધિકરણ વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ પાડીને લખવાનું ફાવતું નથી.^૫ શાસ્ત્રીય પ્રકારનાં ઘણાં લખાણોમાં પણ શૈલીનું વરણાગિયાપણું પેસી જતું હોય છે – એવો અમને કોશકાર્ય વખતે પણ અનુભવ થયેલો. આવે વખતે સંપાદકોએ જનહિતાર્થે આગળ આવવું જોઈએ, એટલે કે ઇતિહાસના વાચકોને સહાયરૂપ થવું જોઈએ.

આવાં ઠીકઠીક દષ્ટાંતો આ ગ્રંથમાં પણ નજરે પડ્યાં છે. એમાંનાં બે-ચારની જ અહીં નમૂના દાખલ વાત કરું :

(૧) ચંદ્રકાન્ત બક્ષી પરના પ્રકરણમાં નિબંધશૈલીની ચરિત્રાત્મક વિગતો દાખલ થઈ ગયેલી છે, જે ઇતિહાસલેખ માટે નિર્વાહ્ય નથી. જુઓ :

બક્ષી કદમાં થોડા નીચા લાગે પણ બાંધો મજબૂત. શરીરે સુદૃઢ અને તંદુરસ્ત હોવાનું સામાનેય પરખાય એવા. મિલિટરી સ્કૂલમાં થોડું ભણેલા એટલે શરીર કસાયેલું હતું. રંગે જરાક ભીને વાન. મોઢા પર શીતળાનાં ચાઠાં. છતાં દેખાવે આકર્ષક હતા. નજર માર્મિક, વાતોડિયા, નિખાલસ અને ખાસ્સા સ્વાભિમાની. દાઢી રાખે અને ન પણ રાખે. બદલો લેવાની ભાવના કાયમની. છાતીમાં આગને ઠરવા દે તો બક્ષી શાના... (પૃ૦ ૨૩૩)

આ આખો અંશ બિનજરૂરી હતો. એ કાઢી નખાયો હોત તો ઇતિહાસને કશું નુકસાન થવાનું ન હતું.

(૨) ભગવતીકુમાર શર્મા પરનું પ્રકરણ શિથિલ બન્યું છે ને નિરૂપણની રીતે સંમાર્જન માગે એવું છે. એક-બે હાથવગાં દષ્ટાંત જોઈએ :

[ભગવતીકુમારની] ટૂંકીવાર્તા એવા પેટાશીર્ષક નીચેનું આ લખાણ વાંચીએ :
 ‘ભગવતીકુમાર શર્માએ પહેલું કાવ્ય ૧૯૪૮માં; પહેલી વાર્તા (‘પતનની એક પળ’) ૧૯૫૩માં અને પહેલી નવલકથા (‘આરતી અને અંગાર’) ૧૯૫૬માં પ્રકાશિત કરી. તે પછી તો તેમણે બાર વાર્તાસંગ્રહો, તેર નવલકથાઓ, આઠ નિબંધસંગ્રહો, ત્રણ વિવેચનસંગ્રહો, પાંચ હાસ્યસંગ્રહો, અને એક આત્મકથા જેવાં ઘણાં માતબર પુસ્તકો ગદ્યમાં આપ્યાં છે. (પૃ૦ ૪૯૯)

સંખ્યાવાચક વિશેષણો પરથી કોઈને એટલું સમજાય કે ભગવતીકુમારે આત્મકથા તો એક જ લખેલી! એમ, લખાવટની રીતે, વાક્યરચનાની રીતે સુધ્ધાં આ બહુ જ શિથિલ લખાણ છે. (એ બતાવવા મેં અહીં કેટલાક શબ્દો અધોરેખિત કર્યા છે.) વળી, અગાઉનાં પાનાંમાં ભગવતીકુમારનાં બધાં જ પુસ્તકોની યાદી આવી ગઈ હતી તો પછી આ અંશની જરૂર ક્યાં હતી?

આ પ્રકરણમાંનું એક શૈલી-લટકણિયું પણ જોઈએ. ભગવતીકુમારની એક ગઝલના એક શૈરની પ્રશંસા કરતાં લખાયું છે : ‘૧૯૭૦માં ભગવતીભાઈનો લખાયેલો આ શૈર કોઈપણ ‘૭૦માં નવો જ રહેવા સરજાયેલો છે.’ (પૃ. ૪૯૬) સંપાદકોની લાલ પેન્સિલ અહીં તત્પર રહેવી જોઈતી હતી.

આ પ્રકરણમાં તેમજ ગ્રંથમાં બીજે પણ ઘણે ઠેકાણે છૂટક કાવ્ય-પંક્તિઓ અને એના પરની આસ્વાદ(!)લક્ષી ટિપ્પણો પ્રકારની લખાવટ જોવા મળે છે એ પણ ઇતિહાસ-લેખનમાં નિર્વાહ ન ગણાય.

(૩) નરોત્તમ પલાણ ઉપરનું લખાણ(પૃ. ૪૫૪-૪૫૭) વિગતશિથિલ તેમજ ભાષાશિથિલ છે – વિગતકમ અને લેખનરીતિની એના આલેખકની સ્પષ્ટતાને અભાવે ઘણું અરાજક થઈ ગયું છે એથી અહીં નરોત્તમ પલાણના વિશિષ્ટ વિવેચન-સંશોધક-કાર્યની ચોખ્ખી છાપ ઊપસતી નથી. વિગતો રજૂ કરવામાં અવ્યવસ્થા થઈ છે એ ઉપરાંત, જરૂરી સર્વનામોની અને અનુસ્વારોની મોટી ગેરહાજરીને કારણે આ આલેખમાં ઘણાં વાક્યો વિકલાંગ બની ગયાં છે. આ આખું લખાણ ફેરલેખનને પાત્ર હતું.

આ ગ્રંથ ૭ના બીજા કેટલાક આલેખોમાં પણ, કયાશવાળા, શબ્દાળુતાથી લખાણને અર્થહીન ને ધૂંધળું બનાવનારા, ભાષાની રીતે ખોડંગાતા અનેક અંશો છે એ રદ કરીને કે સુધારીને આ ઇતિહાસની આરસીને કંઈક ચોખ્ખી કરી શકાઈ હોત.

અલબત્ત, હું સમજું છું કે આવી બધી આંતરિક તકલીફોનું પૂરેપૂરું નિવારણ કે શુદ્ધીકરણ શક્ય નથી હોતું – આવા મોટા પ્રકલ્પનું સંપાદનકાર્ય એટલા બધા છોડાઓવાળું હોય છે કે એની એક વ્યવહારુ સીમા પણ આવી જતી હોય છે. તેમ છતાં સંપાદન-કર્મ માટેનો તંત ઘણો જરૂરી, ને એમ ઉપકારક હોય છે. એટલે મેં કરેલી આ ચર્ચા ઇતિહાસના આદર્શને સામે રાખીને કરેલાં કેટલાંક આવશ્યક સૂચનો રૂપે છે – એમાંનું દોષદર્શન એ વિધાયકભાવે કરેલું ને એક અનિવાર્ય આપદ્દર્મને કારણે આવેલું છે એ જોવા વિનંતી.

આ જ સંદર્ભે એક વિશેષ સૂચન કરવાનું મન થાય છે :

ગ્રંથ ૫-૬-૭માં સમયગાળાઓનું અનિવાર્ય અને નિવાર્ય એમ બંને પ્રકારનું પુરસ્-સરણ/અનુ-સરણ(ઓવરલેપિંગ) થયું છે. જેમકે આ ગ્રંથ ૭માં હોવા જોઈએ એવા

કેટલાક મહત્ત્વના લેખકો પરનાં પ્રકરણો ગ્રંથ ૫-૬માં આવી ગયેલાં છે, અને ગ્રંથ ૮માં આવી શકે એવા કેટલાક લેખકો આ ગ્રંથમાં મુકાયા છે. આ ગૂંચને હળવી કરી શકે એવો એક વાચક-સહાયક(યુઝર-ફ્રેન્ડલી) ઉપાય મને સૂઝે છે : ગ્રંથ ૮ જ્યારે પ્રગટ થાય ત્યારે, પરિશિષ્ટ રૂપે પણ જો ગ્રંથ ૫ થી ૭ની અનુક્રમણિકા એમાં સામેલ કરી લેવામાં આવે તો એ અનુક્રમથી થનાર મહત્ત્વના પ્રતિનિર્દેશોથી, વાચકો-અભ્યાસીઓને આ ઇતિહાસોના ઉપયોગમાં મોટી મદદ મળશે. ગ્રંથ ૧ થી ૪ની શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિ કરેલી ત્યારે ગ્રંથ ૨ના બીજા ખંડમાં મેં ખંડ ૧ની અનુક્રમણિકા આવી વાચક-સહાયકતા માટે મૂકેલી છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત આ ઇતિહાસ ગુજરાતીમાં લખાયેલા સર્વ ઇતિહાસોમાં સૌથી મોટો ઇતિહાસ છે - ૮મો ગ્રંથ પ્રકાશિત થશે ત્યારે આ ઇતિહાસ લગભગ ૫૦૦૦ પાનાં જેટલો વિસ્તૃત થવાનો છે. ગુણવત્તાના પ્રશ્નોને ભૂલી ન જઈએ તો પણ આ ઇતિહાસગ્રંથોનું મોટું માહિતીરક્ષક અને દસ્તાવેજ મૂલ્ય ગણાશે જ.

છેલ્લે, એક ચિંતા વ્યક્ત કરીને મારી વાત પૂરી કરું : પરિષદ-પ્રકાશિત સાહિત્યકોશનો અર્વાચીન ખંડ (ખંડ ૨) અને ગ્રંથ ૮ સમેતના આ ઇતિહાસગ્રંથો ઈ. ૧૯૫૦ સુધીમાં જન્મેલા લેખકોની વિગતો સુધી જ ગયેલા છે. ૧૯૫૦ પછી જન્મેલા લેખકો હવે નવોદિત નથી, એમાંના ઘણા તો હવે ૬૫ની ઉંમરે પહોંચેલા પ્રૌઢ ને નીવડેલા લેખકો છે, ને એ લેખકોનો પ્રવેશ પણ આ ઇતિહાસોમાં કે કોશોમાં હજુ થયો નથી. આશા રાખીએ કે પરિષદ સાહિત્યકોશના સંવર્ધનનું કામ પણ ઉપાડે ને એને અદ્યતન(અપડેટડ) કરવાનું મહત્ત્વનું કામ કરે.

.....

નોંધ :

૧. જુઓ : ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ ખંડ ૧ મધ્યકાળ વિશે પ્રમોદકુમાર પટેલ, 'પ્રત્યક્ષ', વર્ષ-૧, અંક-૧(જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૯૯૧); ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ ખંડ ૨ અર્વાચીનકાળ વિશે જશવંત શેખડીવાળા, 'પ્રત્યક્ષ', વર્ષ-૧, અંક-૧(જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૯૯૧) અને રમણ સોની, 'એતદ્', જુલાઈ-સપ્ટે. ૧૯૯૫ (સમક્ષ, ૨૦૦૧); 'ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ ખંડ ૩ સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ વિશે શિરીષ પંચાલ, 'ઈન્ડિયા ટુ ડે', જૂન ૧૯૯૭ અને સંજય ભાવે, 'પરબ', જૂન ૧૯૯૭.

૨. જુઓ : પ્રમોદકુમાર પટેલ, કળા, સાહિત્ય અને વિવેચન, ૨૦૦૦,માં 'ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસોનો ઇતિહાસ અને તેની સમીક્ષા' પૃ.૨૫૨-૫૩; ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, સાહિત્યના ઇતિહાસની અભિધારણા, ૨૦૦૦, -માં 'ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસો', પૃ.૬૭.

૩. ગ્રંથ ૫ 'ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ' વિશે કરેલો છે(૨૦૦૫) અને ગ્રંથ

૬ ‘ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો’ વિશે કરેલો છે(૨૦૦૬). લેખકના સમગ્ર પ્રદાનને તો એકસાથે મૂકવાનું રહે, એથી ‘કવિઓ’વાળા ગ્રંથમાં (સુંદરમ્, ઉમાશંકર, વગેરેના) ગદ્યસર્જન-વિવેચન-સંશોધનની પણ વાત કરવાની થઈ, અને ‘ગદ્યસર્જકો’વાળા ગ્રંથમાં (ભોગીલાલ ગાંધી, વગેરેના) કાવ્યસર્જનની પણ વાત કરવાની થઈ! – એ કારણે ‘કવિઓ’/‘ગદ્યસર્જકો’ એવાં અલગ ગ્રંથ-વિભાજન વિચિત્ર બન્યાં! એક જ યુગવિશેષના આવા બેહૂદા વિભાજનને હું ‘જરાસંધીય વિભાજન’ કહું છું.

૪. ગ્રંથ ૩ અને -૪ બંનેમાં થઈને, મુખ્ય(કર્તાકેન્દ્રી) ૨૫ પ્રકરણો છે, અને એની સામે ગૌણ(કર્તાઓ-પ્રવાહોને આલેખતાં) ૮ પ્રકરણો છે; જ્યારે ગ્રંથ ૫, -૬, -૭ ત્રણેમાં, મુખ્ય(કર્તાકેન્દ્રી) પ્રકરણો ૧૬ છે અને એની સામે ગૌણ(કર્તાઓ પરના આલેખો આપતાં) પ્રકરણો ૨૬ છે. એના પરથી પણ ખ્યાલ આવશે કે ગૌણ લેખકો પરની નોંધો તેમજ યાદીઓનો ભોજ આ પાછલા ગ્રંથો પર કેટલો વધી ગયો છે.

૫. ખરેખર તો, કોશ અને ઇતિહાસ પરના આવા મોટા પ્રકલ્પોની ભૂમિકારૂપે પરિષદે શાસ્ત્રીય લેખનના આવા ઘટકો અંગે કાર્યશાળાઓ યોજી હોત તો એ ઉપકારક થયું હોત. હજુ પણ, આવા વર્કશોપ યોજવાની એટલી જ જરૂર છે.

એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત કાવ્યશિબિર

તા. ૮મી માર્ચ, ૨૦૧૬ના રોજ 'એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ' અંતર્ગત શ્રી યોગેશભાઈ જોષીએ અઈંદસ વિશે વિગતવાર ઉદાહરણો સાથે ચર્ચા કરી હતી. ત્યાર બાદ દરેક બહેનોએ પોતાની સ્વચિત રચનાનું પઠન કર્યું હતું. દરેક રચનાના પઠન સાથે એના વિશેની ચર્ચામાં યોગેશભાઈની સાથે સાથે પ્રફુલ્લભાઈ રાવલ અને પારુલબહેન દેસાઈએ ભાગ લઈ સહુ બહેનોને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડ્યું હતું.

આ શિબિરમાં વડોદરા, રાજકોટ અને અમદાવાદની કુલ ૩૫ બહેનોએ ઉત્સુકતાથી ભાગ લીધો હતો અને સુંદર પ્રતિભાવ આપ્યો હતો. એકંદરે આ શિબિર ખૂબ સફળ રહી.

પારુલ બારોટ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે 'પરિષદ પ્રકાશન શ્રેણી' અંતર્ગત પ્રકાશિત પુસ્તક 'વિદ્યાબહેન નીલકંઠ : ગુજરાતની નારીચેતનાના અગ્રેસર' વિશેનો વિમોચનનો કાર્યક્રમ તા. ૨૭-૨-૨૦૧૬ના રોજ શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રની અધ્યક્ષતામાં યોજાયો હતો. કાર્યક્રમના પ્રારંભે શ્રી ઉષાબહેન ઉપાધ્યાયે સૌને આવકાર આપીને કાર્યક્રમની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. જેમાં સંપાદકશ્રી સુકુમાર પરીખે સંભારણાં તાજાં કર્યાં હતાં. શ્રી મધુસૂદન પારેખે 'વ્યક્તિત્વ અને વાઙ્મય' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. પરિષદપ્રમુખ શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ પ્રમુખીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું અને શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રએ અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી માર્ગી હાથીએ કર્યું હતું. શ્રીમતી શૈલજા પરીખે આભારદર્શન કર્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે 'પરિષદ પ્રકાશન શ્રેણી' અંતર્ગત પ્રકાશિત પુસ્તક 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ-૭' વિશેના વિમોચન અને વક્તવ્યનો કાર્યક્રમ તા. ૫-૨-૨૦૧૬ના રોજ શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાની અધ્યક્ષતામાં યોજાયો હતો જેમાં શ્રી રમણ સોનીએ સમીક્ષાત્મક વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ઉષાબહેન ઉપાધ્યાયે કાર્યક્રમની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ સંપાદકીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

તા. ૧૬-૩-૨૦૧૬ના રોજ રવીન્દ્ર ભવન અંતર્ગત આવિષ્કાર એકેડેમી પ્રસ્તુત : 'રવીન્દ્ર ગુર્જરી'ની DVDના સ્ક્રિનિંગનો કાર્યક્રમ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

સાહિત્યવૃત્ત

‘દર્શક ફાઉન્ડેશન’ અંતર્ગત મધુસૂદન કાપડિયાનાં બે પુસ્તકોના આસ્વાદનો કાર્યક્રમ પરિષદના ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિરમાં ૮મી જાન્યુઆરી, ૨૦૧૬ના રોજ સાંજે પાંચ વાગે યોજાયો હતો. જેમાં ‘મારી છાજલીએથી’ વિશે ચંદ્રકાન્ત શેઠે અને ‘વત્સલનાં નયનો’ વિશે સતીષ વ્યાસે આસ્વાદ-વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

તા. ૫-૨-૨૦૧૬ના રોજ ‘દર્શક ફાઉન્ડેશન’ અંતર્ગત શ્રી કુલીનચંદ્ર યાશ્ચિકકૃત ‘વહીવટની વાતો’ વિશે શ્રી વસંત ગઢવીએ અને કંદર્પ ૨. દેસાઈકૃત નવલકથા ‘આજની ઘડી તે’ વિશે શ્રી રમેશ ૨. દવેએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

તા. ૨૧-૨-૨૦૧૬ના રોજ સાંજે ૫-૦૦ વાગે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં કવિશ્રી નિરંજન ભગત અને રઘુવીર ચૌધરીની ઉપસ્થિતિમાં કવિશ્રી લાભશંકર ઠાકરને સ્મરણાંજલિ અર્પતો એક કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયો. જેમાં સર્વશ્રી ચિનુ મોદી, રાધેશ્યામ શર્મા, રમેશ શાહ, નૌશિલ મહેતા, પ્રબોધ પરીખ, અતુલ ડોડિયા, સરૂપબહેન ધ્રુવ, દલપત પઢિયાર, પરેશ નાયક અને રઘુવીર ચૌધરીએ કવિશ્રી લાભશંકર ઠાકરને સ્મરણાંજલિ આપી હતી. કવિશ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ સંચાલન કર્યું હતું.

તા. ૧૫થી ૨૦ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૬ના સમયખંડમાં રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી ખાતે સાહિત્યોત્સવ ઊજવવામાં આવ્યો હતો. જેમાં ગુજરાતમાંથી શ્રી ભગવાનદાસ પટેલે ‘અલિખિત સાહિત્ય – મૌખિક પરંપરા’ બેઠકના અધ્યક્ષપદેથી ‘ભીલ આદિવાસી મૌખિક પરંપરા’ વિશેનો લેખ રજૂ કર્યો હતો. અને શ્રી સિતાંશુ યશચંદ્ર ‘અભિવ્યક્તિ કી સ્વતંત્રતા’ પરની બેઠકના અધ્યક્ષ હતા.

તા. ૨૪-૨૫ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૬ના રોજ એમ. ટી. બી. આર્ટ્સ કૉલેજ, સુરતમાં ‘આદિવાસી લોકસાહિત્ય એવં સંસ્કૃતિ’ વિષય પર એક રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ યોજાયો હતો.

નડિયાદની સૂરજબા મહિલા આર્ટ્સ કૉલેજમાં ચરોતરના બે મહાન સર્જકો શ્રી યશવંત શુક્લ અને જશવંત ઠાકરની જન્મશતાબ્દીઓનો મહોત્સવ ગરિમાપૂર્ણ રીતે ઊજવાઈ ગયો.

તા. ૨૪-૨-૨૦૧૬ના રોજ ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક વ્યાખ્યાનશ્રેણીના ઉપક્રમે ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા યોજાતી આ વ્યાખ્યાનશ્રેણીના ૨૩૮મા વ્યાખ્યાન અંતર્ગત શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે ‘કવિ પ્રેમાનંદ’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

પ્રિયદર્શિની એકેડેમી દ્વારા સાહિત્યક્ષેત્રના એવોર્ડ કાર્યક્રમમાં ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યકાર રાધેશ્યામ શર્માનું ‘ચંદાબહેન મોહનભાઈ પટેલ એકેડેમી ગુજરાતી લિટરરી એવોર્ડ’ આપી સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૨૧-૨-૨૦૧૬ના રોજ શ્રી શિવશંકર યુનીલાલ જોશી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ દ્વારા, વિશ્વભાષા દિવસે ડૉ. જયાનંદ જોશી, સ્વ. શંકરભાઈ તડવી, શ્રીમતી રેવાબહેન

તડવી તથા પ્રા. કાનજી પટેલનું 'શિવમ એવોર્ડ સન્માન' આપીને બહુમાન કરવામાં આવ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પારિતોષિકો

૨૦૧૪ અને ૨૦૧૫નાં બે વર્ષના ગાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પ્રથમ આવૃત્તિવાળાં પુસ્તકોને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી નીચે પ્રમાણેનાં પારિતોષિકો એનાયત કરવામાં આવશે. સર્વ લેખકો અને પ્રકાશકોને ૩૦-૫-૨૦૧૬ સુધીમાં દરેક પુસ્તકની બે નકલો, કયા પારિતોષિક માટે છે તે વિગત પુસ્તકના પહેલા પાના પર દર્શાવીને પરિષદ કાર્યાલય પર મોકલી આપવા વિનંતી કરવામાં આવે છે.

૧. શ્રી ભગિની નિવેદિતા પારિતોષિક : ૨૦૧૪ અને ૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા લેખિકાઓના વર્ષદીઠ એક એક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને શ્રી હરિ: ઝું આશ્રમપ્રેરિત આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨. શ્રી અરવિંદ (સુવર્ણચંદ્રક) પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ભક્તિવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને શ્રી હરિ: ઝું આશ્રમપ્રેરિત આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩. શ્રી ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યિક પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૪. શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા નિબંધ, પ્રવાસ, સ્મરણો, જીવનચરિત્રો આદિ પ્રકારના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૫. શ્રી બટુભાઈ ઉમરવાડિયા એકાંકી પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલાં એકાંકીઓમાંથી સર્વશ્રેષ્ઠ એકાંકીને પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૬. શ્રી પ્ર. ત્રિવેદી પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા શિક્ષણવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૭. શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલાં સમાજ, શિક્ષણ વગેરે વિશેના ચિંતનાત્મક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૮. શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે હાસ્ય પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા હાસ્ય, વિનોદ, કટાક્ષ વગેરેના વર્ષદીઠ એક એક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૯. શ્રી બી. એન. માંકડ ષષ્ટિપૂર્તિ પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા લોકભોગ્ય વિજ્ઞાનવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ

પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૧૦. શ્રી રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સાહિત્યશાસ્ત્રના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૧. શ્રી તપ્તસિંહ પરમાર પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા લેખકના પ્રથમ સર્જનાત્મક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તક (કવિતા, નાટક, નવલકથા સ્વરૂપના)ને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૨. શ્રી હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા વિવેચન અથવા સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૩. શ્રી નટવરલાલ માળવી પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા બાળસાહિત્યના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૪. શ્રી ઉશનસૂ પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલાં સર્વશ્રેષ્ઠ દીર્ઘકાવ્યો (સોનેટમાળા, ખંડકાવ્યો, પદ્યનાટક કે અન્ય પ્રકારનાં વર્ણનાત્મક ચિંતનાત્મક દીર્ઘકાવ્યોની કૃતિ ગ્રંથસ્થ અથવા કોઈ સામયિકમાં પ્રગટ થયેલી હોવી જરૂરી છે.)ને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૫. શ્રી દિલીપ ચં. મહેતા પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ ગઝલસંગ્રહને અથવા જે કાવ્યસંગ્રહમાં ગઝલોની નોંધપાત્ર સંખ્યા હોય તેને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૬. શ્રી મહેન્દ્ર ભગત (એકાંકી/ ન હોય તો નાટક) પારિતોષિક : ૨૦૧૩-૨૦૧૪ અને ૨૦૧૫નાં વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા કાવ્યસંગ્રહને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૭. શ્રી રમણ પાઠક ષષ્ટિપૂર્તિ પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ નવલિકાસંગ્રહને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૮. શ્રી સદ્વિચાર પરિવાર પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રેરક સાહિત્યના પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૯. શ્રી ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ભારતીય ભાષાઓમાંથી થયેલા ભાષાંતરના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૦. શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ (સમાજશાસ્ત્ર) પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ

- દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ભૂગોળ-સમાજશાસ્ત્રના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૧. શ્રી રમણલાલ સોની (બાળ-કિશોરસાહિત્ય) પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ બાળ-કિશોરસાહિત્યના પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૨. શ્રી સુરેશ મજૂમદાર પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા સ્ત્રી-અનુવાદકના અનુવાદગ્રંથને અથવા ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા કવયિત્રી-રચિત સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્યસંગ્રહને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૩. ડૉ. રમણલાલ જોશી વિવેચન પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા વર્ષદીઠ એક-એક વિવેચનવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૪. ડૉ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા (મહાનિબંધ) પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત-અપ્રકાશિત બંને પ્રકારના પરંતુ નિર્દિષ્ટ સમયગાળામાં યુનિવર્સિટી દ્વારા મંજૂર થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ મહાનિબંધને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૫. ડૉ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા (લલિતનિબંધ) પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા લલિતનિબંધના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૬. શ્રી દિનકર શાહ 'કવિ જય' પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા કવિના પ્રથમ સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્યસંગ્રહને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૭. શ્રી દોલત ભટ્ટ પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલી ગ્રામજીવન પર લખાયેલી સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથા અથવા લોકસાહિત્યવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૮. શ્રી પ્રિયકાન્ત પરીખ નવલકથા પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલી વર્ષદીઠ એક-એક સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથાઓને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૯. શ્રી પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગુજરાતી વ્યાકરણવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૦. કવિશ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન

- પ્રકાશિત થયેલા મૌલિક ગીતસંગ્રહના પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૧. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ચિંતનાત્મક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૨. શ્રી રામુ પંડિત (અર્થશાસ્ત્ર, વાણિજ્ય, ઉદ્યોગ) પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા અર્થશાસ્ત્ર-વાણિજ્ય-પ્રબંધ-ઉદ્યોગમાં માનવીય સંબંધવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૩. શ્રી પ્રભાશંકર તેરૈયા પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયેલા ભાષાવિજ્ઞાન-વ્યાકરણવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૪. સર્વોદય આશ્રમ સણાલી 'કરુણામૂર્તિ ભગવાન મહાવીર ફાઉન્ડેશન' પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત લોકસાહિત્યવિષયક શ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૫. ડૉ. બી. ટી. ત્રિવેદી (ચર્ચાપત્રી) પારિતોષિક : આ પારિતોષિક સંદર્ભે એન્ટ્રી મોકલવાની રહેતી નથી કે કશી રજૂઆત પણ કરવાની થતી નથી.
૩૬. ગુજરાત દર્પણ પારિતોષિક : (દરિયાપારના સાહિત્યકારો માટે) ૨૦૧૧-૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા નવલકથાના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૭. ધનરાજ કોઠારી પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫ દરમિયાન પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તક માટે.
૩૮. શ્રી ચંદ્રકાન્ત ન. પંડ્યાપ્રેરિત પારિતોષિક : ૨૦૧૫-૨૦૧૬ ('પરબ' પ્રકાશિત) શ્રેષ્ઠ લેખ પારિતોષિક.
૩૯. ચિ. શિ. ત્રિવેદીપ્રેરિત ન્હાનાલાલ અને રા. વિ. પાઠક પારિતોષિક : ૨૦૧૩-૨૦૧૬ ('પરબ' પ્રકાશિત) વર્ષ દીઠ શ્રેષ્ઠ કાવ્ય પારિતોષિક
૪૦. શ્રી નાનુભાઈ ફાઉન્ડેશન પારિતોષિક : ૨૦૧૫-૨૦૧૬ ('પરબ' પ્રકાશિત) શ્રેષ્ઠ નિબંધ પારિતોષિક.
૪૧. શ્રી નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન પારિતોષિક : ૨૦૧૫-૨૦૧૬ ('પરબ' પ્રકાશિત) શ્રેષ્ઠ નવલિકા પારિતોષિક.

ઉષા ઉપાધ્યાય
પ્રકાશન મંત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને તેના

ક્રમ સંસ્થાનું નામ	અંદાજિતવાસ્તવિક ખર્ચ (૨૦૧૫-૧૬)(૨૦૧૫-૧૬)	તફાવતખર્ચનો અંદાજ (૨૦૧૫-૧૬)(૨૦૧૬-૧૭)
૧. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ	૪૫,૦૩,૦૦૦/-૩૬,૮૫,૦૧૭/-(-)૮,૧૭,૯૮૩/-	
૨. ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર	૨૭,૫૫,૮૪૬/-૩૦,૯૮,૨૯૪/-	૩,૪૨,૪૪૮/-૩૪,૨૯૬/-
૩. ચિ.મં. ગ્રંથાલય	૫,૪૮,૬૦૦/-૫,૧૯,૩૫૩/-(-)૨૯,૨૪૭/-	૫,૩૯,૧૦૦/-
કુલ રકમ.....		૭૮,૦૭,૪૪૬/-૭૩,૦૨,૬૬૪/-(-)૫,૦૪,૭૮૨/-૮૨,૪૨૨/-

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ક્રમ	ખર્ચની વિગત અંદાજ	અંદાજ વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬
૧.	મ્યુનિસિપલ ટેક્ષ	૧,૮૦,૦૦૦/-
૨.	વીમા ખર્ચ	૫,૦૦૦/-
૩.	ઓડિટ તથા ઈન્કમટેક્ષ ફી	૫૦,૦૦૦/-
૪.	ચૂંટણીખર્ચ (પ્રમુખ)	૨૫,૦૦૦/-
૫.	બેંક કમિશન તથા ચેક બુક ચાર્જ્સ	૪,૦૦૦/-
૬.	પગાર ખર્ચ (કર્મચારીનો પગાર તથા સીક્યુરીટી પગાર તથા અન્ય)	૬,૦૦,૦૦૦/-
૭.	ટેલિફોન ખર્ચ	૨૦,૦૦૦/-
૮.	પરિસંવાદ ખર્ચ	૮૦,૦૦૦/-
૯.	પારિતોષિક, વ્યાખ્યાનપુસ્કાર, નિર્ણાયક પુસ્કાર, પ્રવાસખર્ચ (જ્ઞાનસત્ર/અધિવેશન)	૧,૫૦,૦૦૦/-
૧૦.	મકાન રીપેરીંગ તથા અન્ય ખર્ચ	૨,૫૦,૦૦૦/-
૧૧.	પરબ- પ્રકાશન, પોસ્ટેજ રવાનગી, લેખક પુસ્કાર તથા અન્ય	૭,૦૦,૦૦૦/-
૧૨.	સ્વાધ્યાયપીઠ અંગેનો ખર્ચ (અંદાજ)	૨૪,૦૦૦/-
૧૩.	ડેસ્ટોક ઘસારા ખર્ચ	૧૫,૦૦૦/-

તાં ઘટકોનાં અંદાજપત્રોનું સમગ્ર ચિત્ર

આવક આવક સંદર્ભ

(૨૦૧૬-૧૭)ઘટ (-)/પુરાંત(+)

૪૨,૮૨,૦૦૦/-૪૨,૬૪,૭૪૬/-(-) ૧૭,૨૫૪/-

૦,૮૪૬/-૩૨,૫૧,૦૦૦/-(-) ૧,૬૯,૮૪૬/-

૨,૧૧,૦૦૦/-(-)૩,૨૮,૧૦૦/-

૦૪૬/-૭૭,૨૬,૭૪૬/-(-) ૫,૧૫,૩૦૦/-

૧૬ - બજેટ (૨૦૧૬-૧૭)

આસ્તવિક પર્ય	અંદાજ કરતાં		
	વધારો	ઘટાડો	૨૦૧૬-૧૭
૨૦૧૫-૧૬			
૧,૬૧,૮૮૮/-	--	૧૮,૧૦૧/-	૧,૭૦,૦૦૦/-
૪,૭૦૪/-	--	૨૯૬/-	૫,૦૦૦/-
૩૯,૩૨૬/-	--	૧૦,૬૭૪/-	૫૦,૦૦૦/-
૭૦,૮૮૬/-	૪૫,૮૮૬/-	--	--
૬૫૨/-	--	૩,૩૪૮/-	૩,૦૦૦/-
૫,૮૪,૩૪૧/-	--	૫,૬૫૮/-	૬,૦૦,૦૦૦/-
૧૬,૭૫૩/-	--	૩,૨૪૭/-	૨૦,૦૦૦/-
--	--	૮૦,૦૦૦/-	૫૦,૦૦૦/-
૮૨,૨૩૫/-	--	૬૭,૭૬૫/-	૮૦,૦૦૦/-
૨,૧૫,૭૩૪/-	--	૩૪,૨૬૬/-	૨,૫૦,૦૦૦/-
૮,૨૬,૨૨૪/-	૧,૨૬,૨૨૪/-	--	૯,૦૦,૦૦૦/-
--	--	૨૪,૦૦૦/-	૨૪,૦૦૦/-
--	--	૧૫,૦૦૦/-	૧૫,૦૦૦/-

અંદાજ

		૨૦૧૫-૧૬
૧૪.	અન્ય ખર્ચાઓ :-	૭,૧૦,૦૦૦/-
	પોસ્ટેજ, પ્રવાસ, ઈલેક્ટ્રીક બર્નીંગ,	
	ફર્નિચર રીપેરીંગ ખર્ચ,	
	ઓવરટાઈમ, કોમ્પ્યુટર રીપેરીંગ ખર્ચ, અન્ય.	
૧૫.	પરિસંવાદ કાર્યશાળા, શિબિર કાવ્ય પઠન	૧,૦૦,૦૦૦/-
	વ્યાખ્યાનમાળા, આપણો સાહિત્યવારસો,	
	મુદ્રણ, નિમંત્રણકાર્ડ, અન્ય પ્રવૃત્તિઓ	
૧૬.	પુસ્તક પ્રકાશન (વિવિધ પ્રકાશનશ્રેણી)	૫,૦૦,૦૦૦/-
૧૭.	પાશ્ચિકી	૫,૦૦૦/-
૧૮.	એચ.એમ. પટેલ અનુવાદ કેન્દ્ર	૧,૦૦,૦૦૦/-
૧૯.	માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર	૧,૦૦,૦૦૦/-
૨૦.	સાહિત્યકોશ સંશોધન અને સંવર્ધન	૧,૩૨,૦૦૦/-
૨૧.	મેઈન્ટેનસ વાર્ષિક ખર્ચ (રા.વિ.પાઠક)	૩,૦૦,૦૦૦/-
૨૨.	મેઘાણી પ્રાંગણ ખર્ચ	૭૮,૦૦૦/-
૨૩.	પત્રકારત્વ, અનુવાદ, માતૃભાષાકૌશલ	૭૫,૦૦૦/-
	પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમો	
૨૪.	પુસ્તકમેળો	૩,૦૦,૦૦૦/-
	કુલ	૪૫,૦૩,૦૦૦/-૩૬

વાસ્તવિક ખર્ચ

અંદાજ કરતાં

૨૦૧૫-૧૬	વધારો	ઘટાડો	૨૦૧૬-૧૭
૬,૧૬,૬૨૪/-	--	૮૩,૩૭૬/-	૭,૦૦,૦૦૦/-
૩૫,૦૦૦/-	--	૬૫,૦૦૦/-	૫૦,૦૦૦/-
૭,૬૪,૯૩૯/-	૨,૬૪,૯૩૯/-	--	૫,૦૦,૦૦૦/-
--	--	૫,૦૦૦/-	--
--	--	૧,૦૦,૦૦૦/-	૨૫,૦૦૦/-
--	--	૧,૦૦,૦૦૦/-	૫૦,૦૦૦/-
--	--	૧,૩૨,૦૦૦/-	૧,૩૨,૦૦૦/-
૧,૪૪,૦૦૦/-	--	૧,૫૬,૦૦૦/-	૨,૦૦,૦૦૦/-
૭૮,૦૦૦/-	--	--	૭૮,૦૦૦/-
૩૩,૬૦૦/-	--	૪૧,૪૦૦/-	૭૦,૦૦૦/-
--	--	૩,૦૦,૦૦૦/-	૩,૦૦,૦૦૦/-
૬,૮૫,૦૧૭/-	૪,૩૭,૧૪૯/-	૧૨,૫૫,૧૩૨/-	૪૨,૮૨,૦૦૦/-

મળેલ આવકો (૨૦૧૫-૧૬)

ક્રમ	વિગત	આવક
૧.	પરબ લવાજમ	૫૮,૧૦૦/-
૨.	સામાન્ય સભ્યફી	૮,૪૦૦/-
૩.	સંસ્થા સભ્યફી	૧,૫૦૦/-
૪.	આજીવન સભ્યફી	૧,૨૮,૮૦૦/-
૫.	મકાન વપરાશ ફાળો (ગોવર્ધનસ્મૃતિમંદિર)	૧,૩૦,૩૫૦/-
૬.	મકાન વપરાશ ફાળો (રા.વિ. પાઠક)	૮,૪૧,૩૫૦/-
૭.	પરચૂરણ આવક	૧૨,૦૭૦/-
૮.	પુસ્તક વેચાણ	૨,૬૫,૧૭૩/-
૯.	પરબ જાહેરખબર આવક	૭૧,૭૫૦/-
૧૦.	સંસ્થા આજીવન	૧૨,૦૦૦/-
૧૧.	ફિક્સડ ડિપોઝીટ વ્યાજ આવક	૧૦,૮૩,૦૧૩/-
૧૨.	મકાન વપરાશ ફાળો (ક.લા. સ્વા. મંદિર)	૧૯,૭૪૬/-
૧૩.	વ્યાખ્યાનમાળા આવક (ચિત્રકૂટધામ ટ્રસ્ટ, મહુવા)	૫૦,૦૦૦/-
૧૪.	દાન આવક (લીસ્ટ પ્રમાણે)	૨,૦૦,૦૦૦/-
૧૫.	અનુવાદ, પત્રકારત્વ, માતૃભાષાકૌશલ	૫૧,૦૦૦/-
કુલ.....		૨૯,૩૩,૨૫૨/-

મળવાપાત્ર આવકનો અંદાજ (૨૦૧૬-૧૭)

ક્ર મ વિગત	આવક
૧. પરબ લવાજમ	૬૫,૦૦૦/-
૨. સામાન્ય સભ્યફી	૨૦,૦૦૦/-
૩. સંસ્થા સભ્યફી	૫,૦૦૦/-
૪. આજીવન સભ્યફી	૩,૩૦,૦૦૦/-
૫. (A) મકાન વપરાશ ફાળો - ગોવર્ધનસ્મૃતિમંદિર	૮,૦૦,૦૦૦/-
(B) મકાન વપરાશ ફાળો (રા.વિ.પાઠક)	
૬. પરચૂરણ આવક	૬૦,૦૦૦/-
૭. પુસ્તક વેચાણ	૩,૦૦,૦૦૦/-
૮. પરબ જાહેરખબર આવક	૮૦,૦૦૦/-
૯. સંસ્થા આજીવન	૩૫,૦૦૦/-
૧૦. ફિક્સડ ડિપોઝીટ વ્યાજ આવક	૧૧,૦૦,૦૦૦/-
૧૧. ડેલિગેટ ફી	૮૦,૦૦૦/-
૧૨. મકાન વપરાશ ફાળો (ક.લા. સ્વા. મંદિર)	૧૯,૭૪૬/-
૧૩. વ્યાખ્યાનમાળા આવક (ચિત્રકૂટધામ ટ્રસ્ટ, મહુવા)	૫૦,૦૦૦/-
૧૪. દાન આવક	૫,૦૦,૦૦૦/-
કુલ.....	૪૨,૬૪,૭૪૬/-

દાન આવકો - (૨૦૧૫-૧૬)

ક્ર મ વિગત	આવક
૧. વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે મળેલ દાન	૫૦,૦૦૦/-
૨. પ્રકાશન શ્રેણી માટે મળેલ દાન	૧,૦૦,૦૦૦/-
૩. એચ. એમ. પટેલ અનુવાદકેન્દ્ર	--
૪. ભોળાભાઈ પટેલ માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર	--
૫. અન્ય આવકો	૫૦,૦૦૦/-
૬. પુસ્તકમેળા માટે કાયમી ભંડોળ	--
કુલ.....	૨,૦૦,૦૦૦/-

શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ સ્વાધ્ય

ક્રમ ખર્ચની વિગત અંદાજ	અંદાજ વા
૧. પુગાર : (મોંઘવારી, ઘરભાડાં, સ્થાનિક વળતર, તબીબી ભથ્થાંઓ વગેરે)	૨૦૧૫-૧૬ ૨૫,૧૭,૯૦૦/-
૨. અન્ય ખર્ચાંઓ : સ્ટેશનરી, ટેલિફોન, વીજળી, પોસ્ટેજ, પ્રવાસ, પરચુરણ, ટાઈપરાઈટર, સર્વિસચાર્જ, બેંક કમિશન, પટાવાળા યુનિફોર્મ ખર્ચ, મિટીંગ ખર્ચ તથા અન્ય ખર્ચાંઓ.	૯૦,૦૦૦/-
૩. શિબિરો તથા પરિસંવાદ ખર્ચ	૨૪,૦૦૦/-
૪. પુસ્તક સમીક્ષા (ગ્રંથગોષ્ઠિના કાર્યક્રમો)	૧૨,૦૦૦/-
૫. ગ્રંથાલય-પુસ્તક તથા સામયિક ખરીદી, કબાટ ખરીદી	૨૦,૦૦૦/-
૬. મકાન વપરાશ	૧૯,૭૪૬/-
૭. ઓફિસ ખર્ચ	૭,૨૦૦/-
૮. પુસ્તક બાઈન્ડિંગ ખર્ચ	૭,૦૦૦/-
૯. સંશોધન-સંપાદન માટેનો ખર્ચ	૪૦,૦૦૦/-
૧૦. ઓડિટ તથા કન્સલ્ટીંગ ફી	૧૮,૦૦૦/-
કુલ.....	૨૭,૫૫,૮૪૬/-૩૦

નોંધ :-

ઉપરોક્ત આર્થિક વ્યવહાર ગુજરાતી

પ્રાયમંદિર : અંદાજપત્ર (૨૦૧૬-૧૭)

સ્તવિક	ખર્ચ	અંદાજ કરતાં	
		વધારો	ઘટાડો
૨૦૧૫-૧૬			૨૦૧૬-૧૭
૨૯,૭૯,૯૨૦/-	૪,૬૨,૦૨૦/-	--	૩૧,૫૦,૦૦૦/-
૭૪,૨૫૦/-	--	૧૫,૭૫૦/-	૮૦,૦૦૦/-
--	--	૨૪,૦૦૦/-	૩૦,૦૦૦/-
--	--	૧૨,૦૦૦/-	૧૨,૦૦૦/-
૧૦,૬૦૦/-	--	૯,૪૦૦/-	૨૫,૦૦૦/-
૧૯,૭૪૬/-	--	--	૧૯,૭૪૬/-
૪,૭૭૮/-	--	૨,૪૨૨/-	૭,૨૦૦/-
--	--	૭,૦૦૦/-	૭,૦૦૦/-
--	--	૪૦,૦૦૦/-	૮૦,૦૦૦/-
૯,૦૦૦/-	--	૯,૦૦૦/-	૧૦,૦૦૦/-
૦,૯૮,૨૯૪/-	૪,૬૨,૦૨૦/-	૧,૧૯,૫૭૨/-	૩૪,૨૦,૯૪૬/-

સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર
મળેલ આવકો (૨૦૧૫-૧૬)

ક્રમ	વિગત	રૂા.
૧.	ગુજરાત સરકાર તરફથી ગ્રાન્ટ પેટે (પગાર) મળેલ રકમ	૨૯,૭૯,૯૨૦/-
૨.	મળેલ ગ્રાન્ટની રકમ	૧,૪૦,૦૦૦/-
૩.	સેવિંગ્સ ખાતા પર મળેલ વ્યાજ	૧,૬૯૬/-
૪.	ફિક્સડ ડિપોઝીટ ઉપર મળેલ વ્યાજ	---
	કુલ રકમ.....	૩૧,૨૧,૬૧૬/-

ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર
મળવાપાત્ર આવકનો અંદાજ (૨૦૧૬-૧૭)

ક્રમ	વિગત	રૂા.
૧.	ગુજરાત સરકાર તરફથી ગ્રાન્ટ પેટે (પગાર) મળવાપાત્ર રકમ	૩૧,૫૦,૦૦૦/-
૨.	સેવિંગ્સ ખાતા પર મળવાપાત્ર વ્યાજ	૧,૦૦૦/-
૩.	ફિક્સડ ડિપોઝીટ ઉપર મળવાપાત્ર વ્યાજ	---
૪.	ગુજરાત સરકાર તરફથી મળવાપાત્ર ગ્રાન્ટ	૧,૦૦,૦૦૦/-
		૩૨,૫૧,૦૦૦/-

ચિ.મં. ગ્રંથાલય :

ક્ર મ	ખર્ચની વિગત	અંદાજ વા
		૨૦૧૫-૧૬
૧.	પગાર (મોંઘવારી, ઘરભાડા, સ્થાનિક વળતર તબીબી ભથ્થાઓ, પ્રો. ફંડફાળો)	૩,૨૫,૦૦૦/-
૨.	પુસ્તક ખરીદી	૨૦,૦૦૦/-
૩.	સામયિક ખરીદી	૨૩,૦૦૦/-
૪.	પુસ્તક બાઈડિંગ ખર્ચ	૩૫,૦૦૦/-
૫.	ઓડિટ તથા કન્સલ્ટિંગ ફી	૯,૦૦૦/-
૬.	સ્ટેશનરી તથા છપામણી ખર્ચ	૯,૦૦૦/-
૭.	પોસ્ટેજ ખર્ચ	૪૦૦/-
૮.	પ્રવાસ ખર્ચ	૧,૦૦૦/-
૯.	વીજળી ખર્ચ (બર્નીંગ તથા રીપેરીંગ)	૬૫,૦૦૦/-
૧૦.	મ્યુનિસિપલ ટેક્ષ	૧૬,૦૦૦/-
૧૧.	ડેડ સ્ટોક ઘસારા ખર્ચ	૩૫,૦૦૦/-
૧૨.	બેંક ચાર્જિસ	૨૦૦/-
૧૩.	કમ્પ્યુટર અને રીપેરીંગ ખર્ચ	૧૦,૦૦૦/-
	કુલ	૫,૪૮,૬૦૦/-

અંદાજપત્ર (૨૦૧૬-૨૦૧૭)

સ્તવિક ખર્ચ			અંદાજ કરતાં
	વધારો	ઘટાડો	ચેજ
૨૦૧૫-૧૬			૨૦૧૬-૧૭
૩,૨૩,૬૭૬/-	--	૧,૩૨૪/-	૩,૨૫,૦૦૦/-
૧૧,૭૫૦/-	--	૮,૨૫૦/-	૨૦,૦૦૦/-
૨૪,૧૫૦/-	૧,૧૫૦/-	--	૨૫,૦૦૦/-
૧૫,૫૭૦/-	--	૧૮,૪૩૦/-	૨૦,૦૦૦/-
૮,૪૨૭/-	--	૫૭૩/-	૮,૦૦૦/-
૧૦,૮૪૫/-	૧,૮૪૫/-	--	૧૦,૦૦૦/-
૫૫/-	--	૩૪૫	૪૦૦/-
૨૬૦/-	--	૭૪૦/-	૧,૦૦૦/-
૬૭,૭૧૭/-	૨,૭૧૭/-	--	૭૦,૦૦૦/-
૧૩,૫૦૩/-	-	૨,૪૮૭/-	૧૬,૦૦૦/-
૩૬,૫૦૦/-	૧,૫૦૦/-	--	૩૫,૦૦૦/-
૧૦૦/-	--	૧૦૦/-	૨૦૦/-
૬,૮૦૦/-	--	૩,૨૦૦/-	૭,૫૦૦/-
૧૮,૩૫૩/-	૭,૨૧૨/-	૩૬,૪૫૮/-	૫,૩૮,૧૦૦/-

ચિ.મં. ગ્રંથાલય
મળેલ આવકો (૨૦૧૫-૧૬)

ક્રમ	વિગત	રૂા.
૧.	વાર્ષિક સભ્ય ફી	૩૨,૨૭૦/-
૨.	અતિદેય ફી	૪,૮૩૧/-
૩.	પસ્તી વેચાણ	૭,૩૧૨/-
૪.	વ્યાજ આવક (સેવિંગ્સ)	૨,૭૭૭/-
૫.	પરચૂરણ	૭૫/-
૬.	ગુજરાત સરકાર તરફથી મળવાપાત્ર ગ્રાન્ટ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૭.	દાન આવક ફિક્સડ ડિપોઝીટ (વ્યાજ આવક)	૪૬,૮૧૬/-
૮.	અનામત (ડિપોઝીટ)	૨૫,૨૫૦/-
	કુલ રકમ.....	૨,૧૯,૪૩૧/-

ચિ.મં. ગ્રંથાલય
મળવાપાત્ર આવકનો અંદાજ (૨૦૧૬-૧૭)

ક્રમ	વિગત	રૂા.
૧.	વાર્ષિક સભ્ય ફી	૪૦,૦૦૦/-
૨.	અતિદેય ફી	૧૨,૦૦૦/-
૩.	બુક લોસ્ટ	૧,૦૦૦/-
૪.	વ્યાજ આવક (સેવિંગ્સ)	૩,૦૦૦/-
૫.	પસ્તી વેચાણ (આવક)	૮,૦૦૦/-
૬.	ગુજરાત સરકાર તરફથી મળવાપાત્ર ગ્રાન્ટ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૭.	દાન આવક	—
૮.	ઈતર દાન આવક	—
૯.	વ્યાજ આવક (સ્થાયી ફંડ)	૪૭,૦૦૦/-
	કુલ રકમ.....	૨,૧૧,૦૦૦/-

પતસેતુ

પ્રિય યોગેશભાઈ :

પરબના ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૬ના અંકમાં પ્રગટ થયેલ 'સિતાંશુ મહેતા સાથે એક મુલાકાત'ના અનુસંધાનમાં આ પત્ર લખું છું. આ મુલાકાતમાં ફાર્બસ ગુજરાતી સભા અંગે જે કાંઈ કહેવાયું છે તેના સંદર્ભમાં જણાવવાનું કે :

૧. ૨૦૧૫ના માર્ચની ૨૫મી તારીખે ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની સ્થાપનાને ૧૫૦ વર્ષ પૂરાં થયાં. જનસંપર્ક ઓછો રહ્યો હોય તો તે વધારવાની આ એક ઉમદા તક હતી. પણ 'જન' તો જવા દો, સંશોધકો કે અભ્યાસીઓને સંડોવતો એકાદ જાહેર કાર્યક્રમ પણ આજ સુધીમાં યોજાયો નથી. આની પાછળ નાણાંનો અભાવ નહિ, પણ સીધી કે આડકતરી રીતે સંસ્થા સાથે સંકળાયેલી અમુક વ્યક્તિઓની 'જન' માટેની સૂઝ જવાબદાર હોય તેવો સંભવ નકારી શકાય તેમ નથી.

૨. સંશોધકો અને અભ્યાસીઓ સુધી પહોંચવાનું એક હાથવગું સાધન છે 'ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક'. પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી તેનું પ્રકાશન નિયમિત રીતે અનિયમિત બની ગયું છે. ૨૦૧૬ના ફેબ્રુઆરી સુધીમાં હજી ૨૦૧૫નો પહેલો અંક (જાન્યુઆરી-માર્ચ) પ્રગટ થયો છે. અંગત વાતચીતમાં ઘણા અભ્યાસીઓ-સંશોધકો આ નિયમિતતા અંગે વસવસો વ્યક્ત કરે છે. આ અનિયમિતતાની સીધી અને માઠી અસર ત્રૈમાસિકનાં વાર્ષિક લવાજમો પર પડે છે. પણ તેના કરતાંય વધુ ગંભીર રીતે નુકસાનકારક છે તે તો સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠાને સતત લાગતો ઘસારો. ક્યારેક એક-બે અંક વહેલા-મોડા થાય તો તે સમજાય, પણ આ તો સંસ્થાનું મુખપત્ર છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ત્રૈમાસિકને બદલે અનિયતકાલીન બની ગયું છે.

૩. મુલાકાતમાં કહેવાયું છે : "ફાર્બસ સભાએ એનો જનસંપર્ક વધે એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરવી જોઈએ." આ સંદર્ભમાં જણાવવાનું કે ઓગસ્ટ, ૨૦૧૧થી ઓગસ્ટ, ૨૦૧૫ સુધી, દર મહિને નિયમિત રીતે આ સંસ્થા દ્વારા 'ગ્રંથનો પંથ' નામનો કાર્યક્રમ યોજાતો રહ્યો. તેમાં પુસ્તકો, લેખકો, વક્તાઓની પસંદગી 'વહાલાં-દવલાં'નો વિચાર કર્યા વગર થતી હતી. આ કાર્યક્રમને સાહિત્યપ્રેમીઓનો સારો એવો સાથ અને આવકાર મળ્યો હતો.

૪. મુલાકાતમાં કહેવાયું છે કે ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનો હસ્તપ્રત સંગ્રહ ખૂબ સારો છે. એ તો છે જ, પણ તેનું પુસ્તકાલય પણ સંશોધકો અને અભ્યાસીઓ માટે

ખૂબ ઉપયોગી થાય તેવું છે. ખાસ કરીને ૧૯મી સદીનાં ગુજરાતી પુસ્તકો આટલી મોટી સંખ્યામાં ગુજરાતમાં પણ બહુ ઓછાં પુસ્તકાલયો પાસે હશે. તેમાંનાં એક સો દુર્લભ પુસ્તકો સ્કેન કરીને સીડી ઉપર મૂકીને સંસ્થાએ સંશોધકો અને અભ્યાસીઓને સુલભ કરી આપ્યાં છે.

૫. પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આ પુસ્તકાલય માટે પુસ્તકો ખરીદવાનું કામ લગભગ સ્થગિત થઈ ગયું છે - પૈસાના અભાવે નહિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી તરફથી સંસ્થાને પુસ્તકખરીદી માટે દર વર્ષે સારી એવી રકમની ગ્રાન્ટ મળે છે. પણ જ્યારે છેલ્લી ગ્રાન્ટ મળી ત્યારે ખરીદવાનાં પુસ્તકોની યાદી સમયસર તૈયાર ન થવાને કારણે લગભગ ૨૫ હજાર રૂપિયાની ગ્રાન્ટ લેપ્સ થઈ હતી. આ ગ્રાન્ટ ઉપરાંત અગાઉ સંસ્થાના પોતાના ભંડોળમાંથી પણ સારી એવી રકમનાં પુસ્તકો દર વર્ષે નિયમિત રીતે ખરીદાતાં હતાં. પણ છેલ્લા કેટલાક વખતથી આ ખરીદી પણ લગભગ બંધ છે, અને તેની પાછળનું કારણ પણ નાણાંની અછત નથી જ.

૬. આશા છે કે આ પત્ર વહેલી તકે 'પરબ'માં પ્રગટ કરશો જેથી ફાર્બસ સભા અંગેની કેટલીક હકીકતો 'પરબ'ના વાચકોના ધ્યાનમાં આવે.

કુશળ હશે.

લિ. દીપક મહેતા

'પરબ' - ૨૦૧૫ : વાર્ષિક સૂચિ"

ઊર્મિલા ઠાકર અને પરિંદા પટેલ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલ “‘પરબ’ - ૨૦૧૫ : વાર્ષિક સૂચિ” ઉપર દષ્ટિપાત કરતાં જણાવું કે આ સૂચિ કર્તાસૂચિ અને કૃતિસૂચિને બાદ કરતાં સૂચિના હેતુઓ પરિપૂર્ણ કરવામાં ઠીક ઠીક અંશે ઊણી ઊતરે છે. વાચકો / સંશોધકોની માંગની દષ્ટિએ જોતાં કર્તાસૂચિ અને કૃતિનામસૂચિની ઉપયોગિતાની તુલનાએ વિષયસૂચિની ઉપયોગિતા અને મહત્તા અનેકગણી વધુ રહે છે. કર્તા કે કૃતિસૂચિના વિકલ્પે માત્ર વિષયસૂચિ વાચકોની માંગને મહદ્અંશે સંતોષે છે. આમ છતાં અહીં 'વિષયસૂચિ'ની પ્રાયઃ ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. આમ કરવા પાછળ સંપાદક દ્વયની ધારણા હોઈ શકે કે 'કૃતિસૂચિ' કે જે કેટલાંક વિષય / સ્વરૂપોનાં મથાળાં હેઠળ તૈયાર કરવામાં આવી છે તે 'વિષયસૂચિ'ની પર્યાપ્ત ગરજ સારશે. પરંતુ, અહીં પ્રયોજેલ એવાં વિષય / સ્વરૂપમથાળાં છે કે જે 'પરબ'ની પરામર્શનસમિતિ અને તંત્રીશ્રીએ 'પરબ'માં પ્રગટ કરવા માટે પ્રાપ્ત સામગ્રી પૈકી પસંદગીની સામગ્રી પોતાની ઉપયોગિતા કે અનુકૂળતા મુજબ ચોક્કસ મથાળાં હેઠળ વર્ગીકૃત કરીને રજૂ કરી છે, જે યથાયોગ્ય અને આવકાર્ય છે. પરંતુ, આ મથાળાં પૈકી કેટલાંક તો સૂચિ માટે સ્વીકાર્ય

બની શકે તેવાં નથી. જેમ કે ‘અભ્યાસ’, ‘પ્રસ્તાવના’, ‘પ્રાસંગિક’, ‘વક્તવ્ય’, ‘વિશેષ’ વગેરે કોઈ ચોક્કસ વિષયનો નિર્દેશ કરતાં ન હોવાથી વાચક / સંશોધકની ચોક્કસ માંગને સંતોષવા માટે સરિયામ નિષ્ફળ નીવડે છે કારણ કે આ બધાં મથાળાં હેઠળ પ્રગટ થયેલા લેખો અનેકવિધ વિષયો સંબંધી છે. આવાં અર્થહીન મથાળાં હેઠળ જે તે સામગ્રીને વર્ણાનુક્રમમાં ગોઠવવામાં સૂચિકળા ક્યાં રહી ? અરે ! કૃતિનામસૂચિમાં પણ તેની ઉપયોગિતાને ધ્યાને લીધા સિવાય કેટલુંક વગર વિચારે કાર્ય કરવામાં આવ્યું છે. ઉદા. તરીકે કેટલાક કવિઓનાં ‘બે કાવ્યો’, ‘ત્રણ કાવ્યો’, ‘ચાર કાવ્યો’, ‘પાંચ કાવ્યો’ વગેરે શીર્ષકો હેઠળ એકસાથે ‘પરબ’ના કોઈ એક અંકમાં ઉપર નિર્દેશિત શીર્ષક હેઠળ અને તેની સાથે જ પ્રત્યેક કાવ્યનું સ્વતંત્ર શીર્ષક આપવામાં આવેલ હોવા છતાં તેને ‘બે કાવ્યો’, ‘પાંચ કાવ્યો’ વગેરે શીર્ષકો હેઠળ સૂચિબદ્ધ કરવાનો કોઈ અર્થ ખરો ? હકીકતમાં અહીં જે તે કવિતાના વ્યક્તિગત શીર્ષક હેઠળ તેની નોંધ કરવાની જરૂર હતી. આવા શીર્ષક હેઠળ કોઈ માંગ ન જ આવી શકે. જોકે આ પ્રકારનાં શીર્ષકો - ‘બે કાવ્યો’ વગેરે નોંધીને કૌંસમાં જે તે કવિતાનાં શીર્ષકો દર્શાવ્યાં છે, પરંતુ તેની ઉપયોગિતા કેટલી ? આ જ રીતે કોઈ કવિતાના આસ્વાદ કે ગ્રંથની સમીક્ષા / ગ્રંથાવલોકનો જે તે કર્તા કે કૃતિના નામ હેઠળ ન નોંધતાં સમીક્ષક દ્વારા ગ્રંથની સમીક્ષા કરતાં આપવામાં આવેલ રૂપકડા શીર્ષકના વર્ણાનુક્રમમાં ગોઠવીને આપવામાં આવ્યાં છે. આ એવાં શીર્ષકો કે જેનાથી વાચકો / સંશોધકો અનભિજ્ઞ છે. તેથી કોઈ ચોક્કસ કવિતાના આસ્વાદ કે કૃતિની સમીક્ષા સંબંધી વિગતો મેળવવા આસ્વાદ કે સમીક્ષા હેઠળની સંપૂર્ણ સૂચિ ફેંદી વળવી પડે. આ સંબંધી એક એક ઉદાહરણ તપાસીએ : અહીં પ્રહ્લાદ પારેખની કવિતા ‘ઘાસ અને હું’નો આસ્વાદ વિનોદ જોશીએ ‘બારી બહારનું દર્શન’ શીર્ષક આપીને કરાવ્યો છે, જેની નોંધ આસ્વાદકે આપેલ શીર્ષક હેઠળ કરવામાં આવી છે. વાચક / સંશોધક પ્રહ્લાદ પારેખ અથવા ‘ઘાસ અને હું’ નામ હેઠળ શોધ કરશે; નહીં કે ‘બારી બહારનું દર્શન’ હેઠળ. આ જ રીતે પ્રફુલ્લ રાવલની કૃતિ ‘મિનોઈ સાચું કહેતી’તી’ની સમીક્ષા રાધેશ્યામ શર્મા દ્વારા ‘ગદ્યગદ્યમાં સત્યવચની માશૂકા’ શીર્ષક હેઠળ કરવામાં આવતાં આ શીર્ષક હેઠળ નોંધ કરીને મૂળ કૃતિ અને કર્તાની વિગતો કૌંસમાં નોંધી છે. આવા કિસ્સાઓમાં સૂચિના સંપાદકોએ મૂળ કૃતિ અને તેના કર્તાને અગ્રતા આપવાની જરૂર હતી નહીં કે અર્થહીન રૂપકડા શીર્ષકને.

આ સૂચિ કોઈ ચોક્કસ વિષયની માંગ પણ પર્યાપ્ત રીતે સંતોષી શકતી નથી. ઉદા. તરીકે કોઈ એક સાહિત્યસ્વરૂપ કે કોઈ એક સર્જક વિશે કેટલા વિવેચનલેખો પ્રગટ થયા ? કયા કવિની કવિતાનો આસ્વાદ પ્રગટ થયો ? ગુજરાતી સિવાય ભારતીય અને વિદેશી ભાષાઓ પૈકીની કઈ કઈ ભાષાસાહિત્યની કૃતિઓના ગુજરાતી અનુવાદો,

સમીક્ષાઓ કે સર્જકો વિશે લેખો પ્રગટ થયા ? કયા કયા સાહિત્યસ્વરૂપ હેઠળની કૃતિઓની સમીક્ષા / ગ્રંથાવલોકનો પ્રગટ થયાં ? વગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવા આ સૂચિ અસમર્થ છે, જે આ સૂચિની સૌથી મોટી મર્યાદા અથવા કહો કે અપૂર્ણતા છે. ઉદાહરણસ્વરૂપ ઉપરનિર્દેશિત પ્રશ્નો અને આ પ્રકારના અન્ય પ્રશ્નો હલ કરવા તેમજ સૂચિના હેતુઓની ખરા અર્થમાં પૂર્તિ માટે અહીં પ્રયોજવામાં આવેલ કેટલાંક મથાળાં બદલવાં જ રહ્યાં, તેમજ ‘પરબ’ના જે તે અંકના ‘અનુક્રમ’ના આધારે પ્રસ્તુત સૂચિ તૈયાર કરવામાં આવી છે તેના સ્થાને ‘પરબ’માં પ્રગટ પ્રત્યેક કૃતિ તપાસી જઈને તેને યોગ્ય તે વિષયમથાળું તથા જરૂર જણાય ત્યાં આડસંદર્ભ આપીને સૂચિ તૈયાર કરવામાં આવે તે જરૂરી બની રહી છે.

આ ઉપરાંત આ સૂચિ અંતર્ગત પૃ. ૭૫થી ૮૨ ઉપર વર્ષ ૨૦૧૪ની અડધાથી અધિક ભાગની કૃતિસૂચિ કોઈ જાતના સૂચનાપટ્ટ / મથાળા વગર મુદ્રિત કરવામાં આવી હોવાથી વાચક ભ્રમિત થઈ જાય તેવી સ્થિતિ પેદા થઈ છે. ‘પરબ’ના ડિસેમ્બર, ૨૦૧૪ના અંકમાં ૨૦૧૪ની સંપૂર્ણ સૂચિ પૃ. ૭૩થી ૮૭ ઉપર પ્રગટ કરવામાં આવી છે. સંભવતઃ આ પુનર્મુદ્રણ ભૂલથી થયું લાગે છે.*

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

* નોંધ : પુનર્મુદ્રણની ભૂલ માટે દિલગીરી વ્યક્ત કરું છું. – તંત્રી

આવરણચિત્ર સંદર્ભનોંધ

■ પીયૂષ ઠક્કર

ચિત્રનું શીર્ષક : જાંબલી રિબીનો (Violet Ribbons)

ચિત્રકાર : અંજુ ડોડિયા (જ. 1964, મુંબઈ)

માધ્યમ : પેપર પર જળરંગ, ચારકોલ અને પેસ્ટલ, માપ : 76 સે.મી. x 56 સે.મી.,

વર્ષ : 2010

અંજુબેનના ચિત્રોમાં અનેક કળા – પરંપરાઓ અને શૈલિવિશેષોનો સરસ સમયોગ માણવાનો અવસર દર્શકોને મળતો રહે છે. બહુધા સિનેમા અને સાહિત્ય સાથે એમની સર્જકચેતના સતત સંવાદ સાધતી રહી છે. તેમજ જાપી કળા-પરંપરાઓ સાથેનો એમનો ઘરોબો ને પક્ષપાત પણ સમયાંતરે છત્તો થયો છે.

વર્ષ 2010માં યોજાયેલાં face-off(after kuniyoshi)નામના ચિત્રપ્રદર્શનનું આ એક ચિત્ર છે.

કુનિયોશી (1797-1861) નામના જાપાની છાપકળાકારના સમુરાઈ વિષયના છાપચિત્રોથી આ શ્રેણીના ચિત્રો પ્રભાવિત છે. સમુરાઈનું પાત્ર અંજુબેન માટે હંમેશાં પ્રેરક રહ્યું છે. એમના માટે ચિત્રસર્જન એટલે માર્શલ આર્ટની કળા. કળાકાર જ્યાં સતત પોતાની જાત સાથે પોતાના માધ્યમ સાથે અને પોતાના પરિવેશ સાથે સંઘર્ષમાં જ હોય છે. કળાવિવેચક એનરીત જુનકોસા કહે છે તેમ આ શ્રેણીના ચિત્રોમાં કળાકારનું વ્યક્તિત્વ સમુરાઈ તરીકે આલેખાયું છે. અહીં આપણે સમુરાઈને ચિત્ર કરતાં જોઈએ છીએ, માર્શલ આર્ટના ગતિશીલ અંગવિન્યાસમાં ક્યારેક બે પાત્રોમાં વિભાજિત થયેલાં પણ એ જોવા મળે છે. એક કળાકારના જીવનનું ઉત્તમ રૂપક પણ સમુરાઈ બને છે. સ્વાર્પણ, શિસ્ત, સેવા, પરંપરા જેવાં આદર્શોને વરેલાં જાપાની યોદ્ધા સમુરાઈ જેવું જ કળાકારોનું જીવન ક્યાં નથી હોતું ? એ યોદ્ધાઓ કે જેમણે પ્રેમ અને મૃત્યુનું નિરંતર મહિમાગાન કર્યું છે.

ચિત્રમાં સમુરાઈના વેશે ચિત્રકારના એક હાથમાં ચિત્ર માટેનું મોટું બ્રશ છે તો બીજા હાથમાં પેન્સિલ છે. એના હાથ-પગ રિબીનોથી બંધાયેલા છે. હરકત માટેની નિયત છૂટ છે તો બંધન પણ છે. વિશાળ આક્રમક અવકાશની સામે કળાકાર પાસે છે તો માત્ર પ્રતિકારનો જીવસંતોસટનો ખેલ, ઝનુનપૂર્વકનું એક યુદ્ધ.

જળરંગોની નિયતિકૃત નિયમરહિતોમાં કળાકારે ચારકોલ અને પેસ્ટલના અસ્તર ચઢાવી ચિત્રની ઉપલી સપાટીની ભારેખમતા અને પાત્ર ફરતેના ઓગળતા અવકાશની લીલાને સંયમ ને સૂઝપૂર્વક આલેખી છે.

આ અંકના લેખકો

એસ. ડી. દેસાઈ : બી/૫, સૂચિતા એપાર્ટમેન્ટ, વિજય ચારરસ્તા, નવરંગપુરા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

ગિરિમા ઘારેખાન : ૧૦, ઈશાન બંગલોઝ, સુરધારા-સતાધાર રોડ, થલતેજ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪

ચંદ્રકાન્ત શેઠ : બી-૯ પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫

દીપક મહેતા : ફ્લેટ નં. ૨, ફુલરાની, સાહિત્ય સહવાસ, મધુસૂદન કાલેલકર માર્ગ,
બાંદ્રા (ઈ), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૧

દેવયાની દવે : ૪/સી, બિંદિયા સોસાયટી, સંગ શારદા સામે, લીલાવતી હોસ્પિટલ
પાસે, રેકલેમેશન રોડ, બાંદરા (પ.), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૦

પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, રિદ્ધિ વિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, રેલવે
સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૭

પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩ રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-
૩૮૨૧૫૦

મણિભાઈ પ્રજાપતિ : એ/૮, કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય સ્ટાફ ક્વાર્ટર્સ, એલ.ડી.આર.પી.
એન્જિનિયરિંગ કોલેજ કેમ્પસ, સેક્ટર-૧૫, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૫

રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-
૩૮૦૦૧૫

રાજેશ વ્યાસ : ૧, સરસ્વતી સોસાયટી, જૈન મરચન્ટ સોસાયટી પાછળ, પાલડી,

‘મિસ્કીન’ અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

શરીફ વીજળીવાળા : બી/૪૦૨, વૈકુંઠ પાર્ક એપાર્ટમેન્ટ, તાડવાડી, સુરત-૩૯૫૦૦૮

સિલાસ પટેલિયા : ૨૦૧, સેફોન ક્લાસિક, એસ. બી. એસ. કોલોની, ડિલક્ષ ચાર
રસ્તા, નિઝામપુરા, વડોદરા-૩૯૦૦૦૨

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માત્ર એક જ ગુરુથી થઈ જતી નથી હોતી. વિષયભેદ અને કક્ષાભેદથી અનેક ગુરુજનો પાસેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતી હોય છે. એક વિદ્યાર્થી પ્રાથમિક શાળામાં ભણે છે ત્યારે તેની કક્ષા પ્રમાણેના તેના ગુરુ હોય છે. તેનો વિષય પણ સામાન્ય અને સરળ હોય છે. પછી જેમ જેમ એ વિદ્યાર્થી ઉપરની કક્ષાઓમાં જવા લાગે છે તેમ તેમ તેની જ્ઞાન માટેની અપેક્ષા બદલાય છે, એટલે તેનો ગુરુ બદલાય છે. આ એક સતત પ્રક્રિયા છે. કોલેજ કે યુનિવર્સિટી સુધીમાં તેણે કેટલાય ગુરુઓ બદલવા પડે છે.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

શિક્ષકે ‘સચ્ચિદાનંદ’ બનવાનું છે. આજે સમાજમાં આત્મજ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય એવી ત્રિવિધ શક્તિ પડી છે. વિજ્ઞાનનો સંબંધ ‘સત્’ સાથે છે. આપણું શરીર, આ દૃશ્ય જગત, પિંડ, બ્રહ્માંડ આદિ સમસ્ત સૃષ્ટિ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આવી જાય છે. તેનું પૃથક્કરણ કરીને તેનો તાગ લેવાનું કામ વિજ્ઞાનનું છે. આત્મજ્ઞાનનો સંબંધ ‘ચિત્’ સાથે છે. એ ચૈતન્યની ખોજ કરવા માગે છે. માણસ બધું જાણે છે, પણ પોતાને જ નથી જાણતો. તે જાણવાનું કામ આત્મજ્ઞાનનું છે. વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કેમ કરવો, તેનો વિવેક આત્મજ્ઞાન શીખવશે. આ રીતે વિજ્ઞાનનો પ્રવેશ ‘સત્’માં અને આત્મજ્ઞાનનો ચૈતન્યમાં, ‘ચિત્’માં છે. સાહિત્ય આ બંનેમાં જે આનંદનો અંશ છે, તેને પ્રસ્તુત કરે છે. સત્ની અને ચિત્-શક્તિની ખોજ થાય, પરંતુ તેનાથી માનવજીવનમાં આનંદ પ્રગટ ન થતો હોય, તો તેનો શો ઉપયોગ ? આમ, આ ત્રણેય શક્તિ છે, તેનું ઊંડું અધ્યયન કરીને તેને વધારતા રહેવાનું કામ શિક્ષકનું છે. માટે શિક્ષકે ‘સચ્ચિદાનંદ’ બનવાનું છે.

– વિનોબા

હું માનું છું કે શબ્દ પર પ્રતિબંધ ન હોય, પથ્થર પર પ્રતિબંધ હોઈ શકે. કટોકટી વખતની પ્રી-સેન્સરશિપનો વિરોધ કરવાની મારી ભૂમિકા આ હતી. વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય પર નિયંત્રણ મૂકવા જનાર પોતાને જ નુકસાન કરે છે.

– રઘુવીર ચૌધરી

અંધાનુયાયી થવા કરતાં વિવેકી સમાલોચક થવું હિતકારી છે.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સ્થાનસમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ,
વિસાવદર

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી. શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાથ રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે. તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે; ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડ્યા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું, એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં 'આ કે તે' વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ - એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું, પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે - જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-૧૫, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં,
નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
ફોન નંબર : ૦૭૯-૨૭૯૧૩૩૪૪,
વેબસાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવલકથા

		(રૂ.)
કોતરની ધાર પર, ડહેલું	કાનજી પટેલ	૯૦
મનનું માણસ	લે. સુનીલ ગંગોપાધ્યાય, અનુ. પ્રીતિ સેનગુપ્તા	૧૦૦
ઉદયાચલનો સૂર્ય	જિતેન્દ્ર દવે	૨૦૦
ક્યાં છે સુખ ?	રક્ષા દેસાઈ	૧૨૦
થોડોક વખત	સુવર્ણા	૧૪૦
મહારથી કર્ણ	કલ્પેશ પટેલ	૧૦૦
એક સ્તોત્રગાનની જેમ	ફાધર વર્ગીસ પોલ	૯૦
સમીપે	ડૉ. ભરત શાહ	૧૦૦
અંતર્દર્હ	કાલિન્દી પરીખ	૮૦
મિશ્ર લોહી	ઇવા ડેવ	૯૦
તેડાગર	રઘુવીર ચૌધરી	૬૫
આસ્તિક	લે. સાને ગુરુજી, અનુ. જયંત પરમાર	૭૨
વહાલો મારો દેશ	લે. એલન પેટન, અનુ. જયંત પંડ્યા	૧૩૦
આવરણ	રઘુવીર ચૌધરી	૧૪૦
આજની ઘડી તે...	કંદર્પ ર. દેસાઈ	૧૬૦

ઈ-બુક્સ

<http://www.e.shabda.com/shop-ebooks-online>
પોર્ટલ પર Publishers હેઠળ Rangdwar Prakashan પસંદ કરી,
Type હેઠળ EPub પસંદ કરવા વિનંતી

વાર્તા વાંચવાનું શાસ્ત્ર

લેખક : અનુપમ ભટ્ટ

(પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૨૮૮, કિં. ૩. ૧૯૦)

તમે સાહિત્યના વિદ્યાર્થી છો અને વાર્તા કેવી રીતે વંચાય તેની વ્યવસ્થિત તાલીમ મેળવવા યાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

તમે કથાસાહિત્યના ઊંડાણપૂર્વકના અભ્યાસ માટે અત્યંત મહત્ત્વની વિભાવનાઓ (જેવી કે વસ્તુસંકલના વિષયવસ્તુ, વાર્તાનો અન્તર્નિહિત લેખક, વાર્તાનો અન્તર્નિહિત વાચક)ની વિશદ અને વિસ્તૃત સમજણ મેળવવા યાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

કથાસાહિત્યની કૃતિ વિશે અભ્યાસલેખ લખવા માટે આવશ્યક એવી નિયમનિષ્ઠ, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ કેવી હોય તે જાણવા-સમજવા યાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

તમે સાહિત્યના અધ્યાપક છો અને કેવા વિવિધ દષ્ટિકોણથી વાર્તા/ નવલકથાની વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ચર્ચા કરી શકાય તે જાણવા-સમજવા યાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

□ □ □

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદી કિનારે, આશ્રમ માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ ફોન નં. ૨૬૫૮૭૯૪૯

આ ઉપરાંત આપના નજીકના પુસ્તકવિકેતાનો સંપર્ક કરો.

ગુજરાતી નાટક-સાહિત્યનો વૈભવ માણવો હોય તો વાંચો આ નાટકો

ક. મા. મુનશી	
કાકાની શશી અને છીએ	
તે જ ઠીક	110
પૌરાણિક નાટકો	100
વાહ રે મેં વાહ (ત્રિઅંકી)	12
ધ્રુવસ્વામિનીદેવી	40
મુનશીનાં નાટકો	700
ધીરુભાઈ ઠાકર	
ઊંચા પર્વત ઊંડી ખીણ (ઇનામી)	50
અભિનેય નાટકો : રંગભૂમિ	150
ઉમાશંકર જોષી	
હવેલી	70
પ્રાચીના (પદ્યનાટકો)	75
સાપના ભારા (એકાંકીઓ)	125
શેષનાટકો	120

નહાનાલાલ કવિ	
વિશ્વગીતા	60
જ્યાજ્યંત	50
જહાંગીર-નૂરજહાન	80
રવીન્દ્ર ઠાકોર	
ફૂલફોરમશી પ્રીત	90
નટીશૂન્ય	50
ત્વમસિ મે	50
અને એકાંકી	60
ધીરુબહેન પટેલ	
આકાશમંચ (રેડિયોનાટકો)	100
નારાયણ દેસાઈ	
કસ્તૂરબા	65
ઈન્કિબી	80

અન્ય લેખકોનાં નાટકો

સ્વપ્ન-દુઃસ્વપ્ન	ચિનુ મોદી	100
ભંવર	ભાવના હેમંત વકીલના	70
રાઈનો પર્વત (ત્રિઅંકી)	રમણભાઈ નીલકંઠ	130
મેનાગૂર્જરી	રસિકલાલ પરીખ	90
શર્વિલક	રસિકલાલ સી. પરીખ	80
ભટ્ટનું ભોપાળું (હાસ્ય)	ચંદ્રશંકર ભટ્ટ	65
સુકન્યા સાવિત્રી	ફૂલચંદ શાહ	25
ગૃહલક્ષ્મી ગૃહે-ગૃહે	ડૉ. ઉષા શિલીન શુક્લ	70
વાસ્તવવાદી નાટક	ભરત દવે	400
મંચશાળા	ડૉ. શિવશંકર જોશી	75

ગૂર્જર ગંધરવ કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001
 ■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663
 ■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઈટેનિયમ સિટીસેન્ટર પાસે, સીમા હોલની સામે,
 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15. ફોન : 26934340, મો. 9825268759
 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગ્રંથ : ૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫)

સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧

સં. રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિં. રૂ. ૪૧૫/-

‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથશ્રેણીના આ સાતમા ભાગમાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગના સમયગાળાના સર્જકો અને કૃતિઓ વિશે વિચારણા થઈ છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

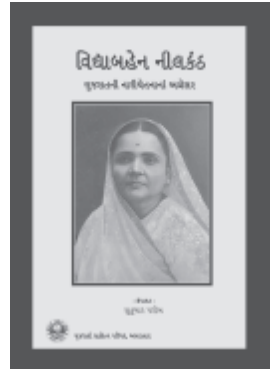
વિદ્યાબહેન નીલકંઠ

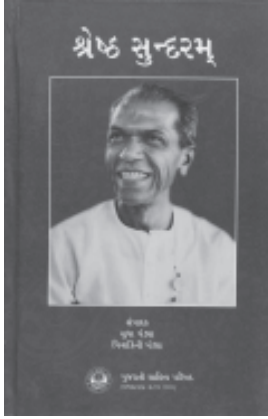
ગુજરાતની નારીચેતનાનાં અગ્રેસર

સં. સુકુમાર પરીખ

પાકું પૂઠું, પૃ. ૭૨૦, કિં. રૂ. ૬૦૦/-

શ્રીમતી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક સુવર્ણપૃષ્ઠ છે. જીવનભર અનેક સીમાચિહ્નો રચતા રહેલાં વિદ્યાબહેન નીલકંઠ રચિત સાહિત્ય અને એમને વિશે વિવિધ નિમિત્તે લખાયેલા સાહિત્યને નિઃશેષપણે પ્રસ્તુત કરતો આ બૃહદ્ સંપાદનગ્રંથ અનેક જિજ્ઞાસુઓ અને અભ્યાસીઓ માટે મહત્ત્વનો સંદર્ભગ્રંથ બની રહેશે.

શ્રેષ્ઠ સુન્દરમ્

સં. સુધા પંડ્યા, પિનાકિની પંડ્યા
પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૫, કિં. રૂ. ૪૦૦/-

શકવર્તી સાહિત્યકાર કવિ સુન્દરમે એકાધિક સાહિત્ય-સ્વરૂપોનું ખેડાણ કર્યું છે. એમનાં વિપુલ સાહિત્યરાશિમાંથી સંપાદકોએ કેટલીક ઉત્તમ કૃતિઓ અને લેખોનું ચયન કરીને આ સંપાદનગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. સાહિત્યરસિકોને અને અભ્યાસીઓને આ સંપાદન ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

પરિવાર કાવ્યો

સં. ડૉ. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ડૉ. ઊર્મિલા ઠાકર
પાકું પૂઠું, પૃ. ૨૫૬, કિં. રૂ. ૩૨૦/-

ભારતીય સંસ્કૃતિની સુષમાથી સભર પારિવારિક સંબંધો વિશે અનેક કાવ્યો લખાયાં છે. આ કાવ્યોમાંથી કેટલાંક યાદગાર અને વિશિષ્ટ કાવ્યોનું ચયન કરીને સંપાદકોએ આ સંપાદનગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. કાવ્યરસિકોને માટે આસ્વાદ્ય બની રહે એવી વૈવિધ્યપૂર્ણ કવિતાઓનું આ સંપાદન સૌને ગમશે.

NEW 2 in 1

Stik It + Highlight it

Available in 3 shades

Pidilite Industries Ltd. PO Box No. 17411, Ramkrishna Mandir Road, Andheri(E), Mumbai - 400 059.